

НАТ. РОМАНОВИЧ - ТКАЧЕНКО.

В країні горя і руїни.

(Подорожні вражіння).

Тернопільський, збаразький і скалатський повіти — се район будучої діяльності нашого жіночого, чи то пак дитячого отряду (жіночий він, бо з самих жінок складаєть ся; дитячий, бо його метою — опіка над дітьми). Так написано в наших командіровках і закріплено підписами та печатками. Де-ж ті повіти?.. Десь на фронті. Фронт?.. Се щось таємниче, невідоме, неподібне до того, що навколо нас. Се по той бік завіси, яка перед нами ось-ось підійметь ся.

— І не боїтесь їхати? — питають мене знайомі.

— Ні!..

— Отсе я зараз з вокзалу, — каже знайома пані, — бачила тернопільський поїзд, ні за що не сіла-б в нього. Нікого до нього не пускають, озброєні вартові стережуть входи. Страшно в нього сідати...

— Ні, нічого!.. — відказую.

Як їхать, то вже їхать!.. Мене захоплює сей рух назустріч невідомому, ся подорож у новий світ, ся перспектива будування, ся змога творчости в певній сфері життя.

Відшукувати посиротілих, занедбаних дітей і творити для них життя, яке б дало їм тепло та радість. Заговорити до них мовою матери, навчити їх рідного слова...

Швидше ж! Вперед! І до роботи!

В дорозі.

Вже ранок, справжній ранок... Світло пробиваєть ся крізь занавіску і не дає мені спати. Я підіймаю ся тихо, щоби не збудити своїх сусідок і виходжу з купе.

В коридорі ясно, сонячно, весело. Весело й за вікнами коридора, там — в зеленім полі. Ніжний, привітний, маєвий ранок прийшов на зміну темній ночі і радістю життя сповнив усю природу.

Я висуваю голову в вікно, з насолодою пю свіже повітре, ловлю проміння сонця, подих теплого вітерця, віддаю ся чарам

сього прекрасного, весняного ранку й готова забути, куди та чого ми йдемо.

Та двері купе відчиняють ся і як втілене „memento“ поволі з'являєть ся в коридорі весь мій „отряд“, отряд „амазонок“ — фершалка й дві сестри.

Уступаю двом своє місце біля вікна; фершалка стає біля другого, а я сідаю в купе, де вже також світло й просторо і де наш „деньщик“, наша полтавка Одарка, заводить порядки.

Збираю до купи думки і встає в уяві весь вчорашній день і попередні: сі метушливі клопоти, приготування до „фронту“, перепустки, інструкції, вироблення пляну будучої діяльності нашого дитячого отряду, пакування ріжних дитячих річей — одежі, білизни, провіянту, ліжок та иншого інвентаря, що потрібний для заснування дитячих притулків. Засідання в комітеті, розмови, одправка річей, метушня на вокзалі так втомили наш отряд, що ми всі, як тільки вмостились у купе, то зараз і задрімали, проспали добре цілу ніч і отсе тепер тільки ожили.

— Так, значить, — на фронт? Я все ще вірю і не уявляю собі сього: „Я — йду на фронт... — доносить ся до мене дзвінкий голос наймолодшої сестри Іри, жвавої, невгомної покотухи.

— Ото ж і я не знаю, як же я там буду на тому фронті, — озиваєть ся наш деньщик Одарка. — Тільки що з вами, то я нічого не бою ся.

Я теж у душі дивую ся, що таки справді йду на фронт, і зовсім не уявляю собі, що там побачу.

— Ваші документи!.. — чую в коридорі голоси і рух. Я дістаю свою перепустку і чекаю. Се ж значить, що ми вже в П—у.

— Я не могу пропустити васъ съ такимъ удостовѣреніємъ, — сердить ся в коридорі густий бас. — Необходимъ пропускъ отъ штаба арміи!

— Но вѣдь насъ союзъ командируетъ и даетъ намъ въ томъ удостовѣренія — моя Іра поясняє.

— Эти удостовѣренія для меня никакого значенія не имѣють, — стоить на свому сердитий бас. — Ахъ и у васъ такой же документъ — се вже він до инших сестер. — Нѣтъ, вамъ придется высаживаться, господа.

Я виходжу, даю свій документ і кажу: — И у меня такое же удостовѣреніе и это мой отрядъ (показую на сестер) и мы не можемъ высаживаться, намъ некогда, да и гдѣ мы возьмемъ пропуска отъ штаба арміи... Нѣтъ, мы поѣдемъ дальше!

Мій рішучий тон, здаєть ся, впливає на сердитого офіцера.

— Їзжайте ужъ, разъ вы съ цѣлымъ отрядомъ, но обратно я васъ съ етими удостовѣреніями не пропушу, — звернув нам документи й пішов далі.

— Як же ж так, не пустять назад? — після хвилі цѣлковитого мовчання запитала старша сестра - фєршалка. — Як же се може бути? — збентежено дивимо ся всі одна на одну.

— Аби доїхати... а там добудемо собі перепустки від штабу, — впевняю я таким рішучим тоном, ніби знаю вже, як се все зроби.

І всі заспокоїли ся.

Я ж повинна за все потурбувати ся й опікувати ся своїм отрядом і всіх заспокоювати, на те я — „начальниця“. І перша моя турбота, поки ще нема справжнього діла, щоби персонал почував себе добре й спокійно, але при тому я дуже неспокійно відчуваю себе і бачу, що я велику відповідальність взяла на себе. Поки ще там на фронті знайдемо дітей, якими треба опікувати ся, я маю вже тут дітей; отряд — се мої діти, хоч і не всі молодші від мене.

Сідаю знову в купе й задумую ся. Є над чим! Нова місія, невідомі умови роботи!

— Богданівка!.. — чую голос кондуктора. Се вже ми в Галичині. Поїзд затримуєть ся на кілька хвилин і знов рушає. В коридорі біля нашого купе розмови і оживленне.

— Як же се воно тут Богданівка? На чужій німецькій землі? — питає наша Одарка, якій ми ще дома сказали, що їдемо в завойовані землі. Та й ся Богданівка так ніби скидаєть ся на нашу Денисівку.

І я вже коло вікна, тут, в купе.

Бачу розкидане в долині і по схилках село, далі зелені лани.

Йї лани такі самі, як у нас!.. — знов Одарчин голос.

— Тільки села чепурніші! — тихий голос спокійної, лагідної сестри Катрі.

— І люди вдягають ся наче по нашому, — все більш захоплюєть ся Одарка.

— Наче се та сама земля...

— Земля одна, — зітхає Одарка. — Божа земля!

Притихає розмова.

Ми відчуваемо, що наближаємо ся до фронту, чекаємо ознаків війни. І відчуваєть ся нам віддалений гуркіт гармат... І ввижаєть ся нам аероплан у ясній блакиті.

Але тихо все і в яснім небі не видно ніякої темної плямки. Біжать повз нас зелені, свіжі лани, білі, чепурні хатки — продовженне тих лавів і тих сел, що лишилися за Збручем.

Тут, де ми отсе ідемо, були колись бої.

Колись...

Але такий гарний, теплий, весняний ранок... така радісна тиша, щасливий спокій навкруги! Хіба тут були бої? Хіба лилася тут кров людська? Позаростали молодою травою криваві сліди. Інколи тільки разить око зруйнована людська оселя. І стоїть се зруйноване гніздо жахливою пусткою серед свіжих, відроджених ланів. Лани цвітуть, буяють, пишуться житем, а серед них — зруйновані гнізда, обдерті стіни, мертва порожнеча.

Відлетіло людське жите, наче й не було його!

Та далі знов села, жите буяє; бігають діти, щось гукають, протягають до потяга руки. Здається, що се до нас власне простягаються малі рученятка, до нас несуться благання. Ми ж так хочемо допомогти їм усім, нещасливим, зруйнованим! Кидаємо їм цукор, гроші. А поїзд мчить все далі й далі, несе нас у невідомий край. Поволі відхиляється таємнича завіса фронту, сього окремого загадкового світа, жахливого й бурхливого.

На порозі фронту.

Богданівка, Максимівка, Борки-Великі... І нарешті під'їздимо до Тернополя. Вже звикло наше око до того, що те все, сей край цілий — продовжене нашого Поділля. Одарка, правда, ще час від часу вигукує здивовано:

„Дивіть ся, отсе ну такі ж хатки, як наші!“ Або: „Ну, так же ловко тут, як у нашій Денисівці“... А отсе й ставок наш, ну чисто наш“!..

І всі ми вдоволені, що тут так усе, як у нас. Так і повинно бути, се ж одна, *одна* Україна.

Поволі іде поїзд. Видно треба панувати колію, нетрівка мабуть вона. А тут хочеться доїхати швидше. Тернопіль — се ж межа, за якою починається справжній „фронт“, се та „піч“, від якої почнемо робити якісь кроки для виконання нашої місії. Там зорієнтуємося, з чого починати нам, щоби найкраще, найповніше сповнити свою місію.

„Там видно буде“... — пригадують мені слова ініціатора сеї заповоги дітям, яку ми будемо подавати.

Дійсно, — „там видно буде“! — відповідаю собі на ряд запитань і сумнівів, — як і з чого почати? На місці ми все побачимо, все перед нами відкриється і будемо знати, з чого почати.

Наче у відповідь моїм думкам я чую голос сестри Іри, юної, нетерплячої, метушливої.

— З чого ж ми почнемо? з чого почнемо? Ну приїдемо в Тернопіль, а далі? Далі, що буде? Йй-богу я не розумію нічого!..

Я задумано дивлюся на Іру, на її великі повні огню очі, на струнку постать, і тоном солідної матери великої родини відповідаю словами ініціатора нашої справи:

„Там видно буде“!..

— Ет, видно буде... треба ж нам вже знати, що будемо робити, як приїдемо. Треба ж виробити нам якийсь свій плян, бо хіба на тернопільському небі він буде написаний?

— Може й буде!.. — Я люблюся Ірою; люблю таку нетерплячку, таке юнацьке поривання.

— Та чекайте, Іро, нехай ще приїдемо! І чого вам не терпиться? — заспокоює фершалка, людина старша й поміркована.

— Та й куди пак ми приїдемо? Де зупинимося? Йй бо, наче в ліс ідемо. Куди? До кого? Нічого невідомо.

— Маємо ж одну адресу, отого Герасименка, з яким ми познайомилися в комітеті, — заспокоює подругу сестра Катря.

— Вже ж не сидітимемо під голим небом!.. Єсть там наші інституції, є в них люди, — додаю і я, трохи роздратовано. Іра тепер, мов вередлива дитина.

— Ви, Іро, краще в вікно дивіть ся! — радить їй фершалка. — А то так всю красу прогавите.

Невеличкі зелені гайки, такі свіжі, гарні, привабні — побидва боки колії. Ясно синіє небо над ними, тихе, чисте, тепле. І тепло, як у повітрі... і яка бадьора свіжість в ньому, — весняному, чистому! І яка тиха радість розлита в природі; як сяє від неї молода травиця, оксамитовий гай! Радість відродження життя, творчости й бажання праці на землі з людьми, праці серед тиші та спокою!..

Гур-гур-гур... — глухий віддалений гуркіт. — Гур-гур-гур...
Ми всі насторожуємо вуха.

— Се? — дивить ся на мене фершалка перелякано.

— Десь далеко стріляють гармати! — додаю я спокійно..

— Фронт... гармати!.. — схвильовано шепчуть сестри..

А Одарка, бліда від жаху, напружено прислухаєть ся й хрестить ся.

— То се ми вже в Тернополі! — одводжу увагу всіх у другий бік.

Та й справді, що там звертати увагу на стріли гармат! На фронті, — як на фронті.

Купами виростають перед нами міські будинки. Бачимо бані церков і гострі верхи готицьких костьолів, димарі фабрик, профілі вулиць.

Потяг стає. Ми вже на фронті!.

Безпритульні мандрівниці.

— Господи, тут і візники есть! — радісно, мало не підскакуючи, гукає сестра Іра.

— Та й чудні які, це вже не по нашому! — одказує Одарка, якось збентежено озираючись довкола.

— Воно наче й кращі, ніж у нас, — заявляє фершалка.

Кілька фіякрів, запряжених однією конячкою, стоять на площі перед двірцем.

— Скільки на вулицю Сокола?

— По карбованцю! — одказують.

Ми впаковуємо ся досить довго у фіякри з усіма своїми кошами, пледами, безлічу дрібних клуночків. Не можна ж на кілька місяців їхати на фронт з порожніми руками!

Впакувавшись, ми лаптуємо ся десь далеко їхати за того свого карбованця, але на велике здивованне через три хвилини ми зупиняємо ся і чуємо: „Вже“!

Вулиця Сокола, показуєть ся, перша від двірця. Але ми вдоволені, що вже приїхали. Ближче до мети.

Звертаємось до салдата, що стоїть біля будинку:

— Нам п. Г.—ка треба, попросіть його сюди!

— Нема їх, поїхали в обїзд!

Розчаровано переглядаємось.

Але є в мене ще лист до А—ка, начальника отряда, — згадую я. — Він же тут живе?

— Ні, він в селі за 5 верстов!

Салдат, відповідаючи, розглядає з цікавістю наш жіночий „отряд“.

Вже й мені стає моторошно. До кого ж звернути ся?

Але більше сміливості!

— Може тут єсть його канцелярія? — запитую.

— Ні, й канцелярія його там, на селі, а тут канцелярія госпиталю...

Ну, значить, єсть же люди, які може щось порадять, — думаю я, та й сей госпиталь згадувано нам у числі „наших“ інституцій на фронті.

Рішучо йду в канцелярію.

А назустріч біжить уже по сходах молоденький офіцер, — певне побачив із вікна наше нашествіє.

— А—ка, начальника 2 отряду, нема тут!.. — привитавшись і вислухавши мою заяву, відповідає він. — Був рано і поїхав. Мабуть у себе в К—цях. Ми можемо післати верховня...

— А як ми зараз? — питаю ся. — Як наші річи? — вказую на фіякри, на наш цілий отряд.

— Річи салдат складе на сходах, а вас усіх попрошу в канцелярію почекати.

Починає метушити ся наша Одарка, носячи разом з салдатом пакунки, пильнуючи, щоби не забути чого на фіякрах.

Потім вона лишаєть ся коло пакунків а ми всі йдемо в „канцелярію“.

— Покликати мені А—ковських салдатів! Післати верховня в К—ці! — Чуємо розкази нашого нового знайомого з сусідньої хати. А втім, він сам зявляєть ся й прохає нас сісти, спочити.

Спочити... Ми б хотіли спочити! Але де той дах, під яким ми спочинемо?

Наче у відповідь на сі сумніви наш господар каже:

— Отсе тут улаштовано щось подібне до „общезитія“. А—ко приготував; казав, що якийсь новий отряд має приїхати. Се на вас, певне, він чекав...

— Мабуть! — кажу... Добре, хоч хтось чекав нас, хоч не зовсім у ліс приїхали...

Чую, мої співробітниці закидають нового нашого знайомого ріжними питаннями. А мені вже не хочеть ся говорити, — втома перемагає. Мовчу й придивляю ся.

Ся „канцелярія“ і тих кілька кімнат, що ми через них переходили, се, видно, помешкання, покинуте господарями й тепер реквізоване. Мягкі меблі, зеркальні шафи, образи, фотографії на стінах, на столі до писання, забуті, очевидно, в останню хвилину втечі. Деякі дрібнички на столі, прилади до писання, — се ще

„Іх“, тих старих господарів, і поруч на столі „діла“ в окладниках — се вже нових господарів.

— Ваше благородіє! — з'являється салдат в дверях. — Кличуть ізволили?

— Ти з Ар—вської команди? старший?

— Так тошно!..

— Общежитіє готово?

— Так што кажись готово...

— Так вот проводи сестер туду і пришли салдат за речами!

— Вам, мабуть, хочеться вже спочити, — звертається офіцер до нас. — Побажую вам всього кращого на новім місці.

Дякуємо, прощаємося й виходимо за салдатом. Беремо в руки дрібні клуночки. За нами Одарка з пакунками в обох руках; за нею салдат несе що тяжше.

— Урочистий похід! — шепоче Катря.

— Амазонки на перших кроках своєї діяльності — додає Іра. Ще кілька кроків і салдат завертає в браму.

— Сюда, сестриці, извольте пожаловать!

Брудні сходи з вибитими у вікнах шибками. Повітря неможливе. Зупиняємось перед дверима, де на мідяній табличці написано: „Herman Stein“.

Старший розчиняє перед нами двері й запрошує:

— Пожалуйте, сестриці!

Переступаємо поріг — і ми „дома“.

В зруйнованім гнізді.

Вже кілька годин сидимо ми тут, у сих обшарпаних, непривітних кімнатах (Іх дві) з полонаними рештками стильових, гарних меблів, з кількома ліжками шпитального вигляду, з портретами бувших господарів на стінах, — забутими скарбами тих, хто зробив собі був тут гніздо і потім, поспішаючись, кидав його. Кілька годин ми сидимо і ніяк не звикнемо, що ми „дома“, що можемо розкласти ся, як дома, хоч на два-три дні.

Ми почуваємо себе, як у гостинниці!.. Ні! — як на вокзалі або на якомусь „етапі“, з якого хочеться ось-ось рушити швидше. Притихлі, мовчазні, — ми наче чекаємо чогось. Таки чекаємо, отого самого А—ка.

Правда, половина нашого отряду (Іра й Катря, а з ними й мама Катрі, фершалка) не втерпіла і, умившись, трошки підго-

дувавшись, пішла знайомити ся з „фронтом“, і повернувшись, принесла цілу купу новин: літаки що дня відвідують місто, кидають бомби на двірець... недавно кинули в обоз, багато коней згнуло... Все лаштуєть ся до евакуації і то незабаром...

— Так що, чого властиво ми приїхали? — закінчує своє оповідання фершалка.

— І справді, чого нас вирядили саме тепер?

— Що ж ми будемо робити? Га?

— Ой лишечко!.. Ще бомба впаде...

— Пані мої любі, — кажу я, по можливости стараючись дотримувати впевненого та бадьорого тону. — „Там“ знали, куди нас посилали і знали, чи можна посилати саме тепер. І зрештою, живуть же тут люди.

— Ось жінка „старшого“ казала, що кожної ночі бомби, ероплани, — подає свій переляканий голос Одарка.

— От бачите: бомби падають, а вони живуть...

— Ні, головне те, що ми біля вокзалу... Тут завжди більше ризику.

І потім тут, у сім дворі, склади сіна.

— Тут дуже небезпечно!

Хвилюють ся мої амазонки.

— А мене мама і не пускала,.. а я не послухалась, — задумано озиваєть ся Іра. — Я її, як почала умовляти, що не одна я їду... ще кажу й мати з дочкою їдуть... — Та ми зразу й не знали, що сюди доведеть ся їхати, під позиції, ну, а потім вже думаємо — нехай! Може таки користь принесемо... Та й цікаво... А ще оглядались, що ось Оксана Михайлівна не боїть ся їхати від своїх дітей... Значить, нема такої небезпеки...

— І мене не пускали дома, — весело кажу я. — Боялись, відмовляли, а я на вас покликалаь: мовляв, мати їде і дочку везе... Та вже, значить, можна їхати спокійно.

Сміємо ся всі.

Я радію, що трохи прояснюєть ся настрій моїх „амазонок“. Але се на хвилю. Ось знов прихнюпились.

— То може нам доведеть ся вертати, як евакуація? — занадто вже байдужим тоном питаєть ся фершалка.

— А воно дома- таки гарно, спокійно, — каже Іра. — Дома... думаю я. — Ах, дома в мене діти самі, без мами... А й чи вернеть ся мама? Але ні! Про се не думати!.. Не зупиняйтесь... йти далі, працювати!

Йду в другу кімнату, знаходжу свій портфель, переглядаю ділові замітки. Бачу, Іра береться писати листа; Катря витягає зшиток для подорожніх вражінь.

— А я все таки думаю, що нам не можна тут лишати ся почувати, — чуєть ся впевнений голос фершалки. — По що неодмінно шукати небезпеки? Тут і вокзал і склади сіна, і коні, і москалі. Саме принадне місце для літаків.

Мовчанне зустрічає її заяву, що правда, не нову вже.

— І, як таки можна влаштовувати общежиття біля вокзалу? — чуємо ми далі. — Ні! Знаєте що? Ні за що не почуватиму тут! Ходім! Може де знайдемо який отель, далі від вокзалу.

— Десь хіба на другому кінці міста, — додаю я і встаю.

-- Ходім!

„Може прояснить ся наш дух“, — думаю собі. „Може прогулька і не дасть нам безпечного місця, то хоч бадьорість та спокій вільле в душу. Може...“

— А як же ми підемо? Усі?

— Та всі ж!.. Я не зостану ся сама ні за віщо... Цур йому!.. — схоплюєть ся з місця Одарка. — Куди ви, туди й я... З вами я не бою ся нічого.

— Ходім усі! Як загигати, так усім разом! — жартує Іра. Жартує, але видно, що й вона якось зажурилась і оглядає усіх збентежено.

— Готові? Ходім!

— Ой лишенько!.. Ключа нема в дверях! Що ж його робити?

— Та й не було!.. Двері були не замкнені, як ми прийшли.

— Ну, а лишати так усе ми ж не можемо. Що його робити?

Раптом стукають у двері.

— Просимо! — відповідаємо хором.

Стрункий, жвавий офіцер з добродушним, відкритим обличчям входить сміливо, як до себе в хату, вклоняєть ся і оповіщає:

— Я А—ко...

— Якого ми так нетерпляче чекаємо, — гукає експанзивна Іра.

А—ко ще раз вклоняєть ся і стискає всім руки. — Почув, що приїхали і зараз до ваших послуг. Ми вас уже чекаємо-чекаємо... Тут діти так потребують опіки.

— Сідайте, будьте ласкаві, сідайте! — прохаємо ми його і маємо намір всадити в чудесне оксамитове крісло, м'яке та глибоке.

— Спасибі, спасибі! — відсовуєть ся він від того крісла, — тут нема одної ноги, я краще на лаві. Знаєте, фронтові меблі...

Тут усе потрощене, поламане. І загалом вибачте за таке невігідне приміщення...

— Ні, тут було б добре... ми не вибагливі, але... — фершалка зупиняєть ся і дивить ся на мене, очевидно бажаючи, щоб я говорила за всіх.

— Тут ми почуваємо себе неспокійно, — кажу я.

— Тим неспокійно, що до вокзалу близько, що ми в осередку складів сіна, що тут обоз, ну словом, що саме сюди бомбу кинуть з літака...

— Бомбу з літака? Та заспокойте ся! Ось же досі не кинули сюди! Ну правда, вікна тут тропечки потрошені, але... Знаєте що? — тепер, впевняю вас, не буде вже літаків. Вже й так нема їх тижнів зо-два; полетіли всі на Двинск. А тут через якийсь час зявлять ся щепеліни...

А-ко зупинив ся, бо побачив, що не дуже то заспокоїв нас своїми поясненнями.

— Щепеліни! Дякуємо!..

— Та вислухайте! Щепеліни кидатимуть бомби з задушливими газами, а від газів є в нас „противгази“... Та, як щепелін летить, його чути і можна сховати ся.

Офіцер говорить переконуючо і обводить нас добродушними очима.

Соромно нам бути такими боягузами!

— Та й ховати ся не доведеть ся... впевняю вас. — Впевнений голос, насмішкуваті вогники в його добродушних очах, щирість та доброзичливість впливають на нас.

Ми оживляємо ся і вже іншої співаємо.

— У нас тут, крім ліжок та зеркальних шаф, нема нічого, як що не рахувати сього пишного інваліда-крісла, — ні умивальника, ні самовара, ні свічок, ні посуду.

— Ну, се все зараз зявить ся. Старший!

— Вусач зявляєть ся на порозі.

— Підеш у склад, оддаси Климові записку і принесеш усе, що він дасть.

Офіцер написав записку й дає її салдатові.

— Живо!

— Зараз, ваше благородіє!

— А головне що нам треба прохати у вас, — звертаю ся я до А-ка, се — коней. Нам треба обіхати села, ознайомити ся з потребами населення.

— О, коні будуть у вас...

— Завтра? Можна завтра?

— Та де завтра? Вам насамперед одпочити треба, як слід...
Завтра й не думайте!

— Ну, після завтра, — кажу я. — Все одно, думаю — завтра й тут справи є.

— Ваше благородіє, — виростає раптом на порозі вусач. —
Разрешіте самовар внести!

— Тащи, тащи сюди!..

— Величезний, блискучий самовар зявляється перед нами,
викликаючи здивованне й радість.

— Боже, який великий!

— Отсе самовар!

— А посуд?

— Нікак нет, ваше благородіє, нічево больше нет!

— Посуд і у нас є, — кажемо, --- а ось, як би умивальник..

— Умивальник, свічки..

— Не імеються на складі, ваше благородіє.

— Гм... ну се буде на днях... Я потурбую ся... А ти настав
самовар та свіжого принеси хліба з нашої пекарні! Та ще слу-
хай-но!.. — А-ко виходить за салдатом на сходи і там щось ба-
лакає з ним.

— Ну? — дивимо ся ми, амазонки, одна на одну. — Що маємо
робити?

— Та мабуть поки що чай пити з нового самовару, а далі?..

— А далі?.. Спати!..

Спати хочу страшенно! — позіхає Іра.

— Ой, а новий самовар треба виварити — згадує фершалка,
Ганна Петрівна. — Одарко, біжіть туди до салдата, та догляньте,
щоби виварив самовар! А ви, панночки, візьміть ся та приготуйте
посуд і закуски наші полтавські до чаю! Почастуємо ж нашого
гостя! А ось він і вертаєть ся..

— Ну, то ми, старші, з ним побалакаємо, в нас справ доволі,
а ви, молодші, показайнуйте..

Тихий мирний вечір.

Коржі, медівники, хутірські паляниці й ковбаси, жовте
свіже масло, торішні сушені сливи... Наїдки навезені з „тилу“ і
„фронтний“ блискучий величній самовар“.

Я й старша моя товаришка мовчки пемо чай — ми потопили ся вже й набалакали ся доволі з нашим привітним гостем. Частуємо його. Молоді панночки наші провадять з ним розмову може про більш цікаві річи, ніж ми: про студентське жите, про військове, фронтове. Вони розповідають про справи в „тилу“, він — про події на фронті“.

— А у нас, знаєте, в моїх К., стакани від снарядів так і сиплють ся, так і сиплють ся... зібрали ми їх багато. Є у нас там город великий, є й господарство: коні, голуби, сова навіть...

— А у вас там що? Харчовий пункт?

— Еге! Для населення. На городі матимемо багато де-чого і се необхідно, бо тут не купиш нічого!

— А ви з якого університету? — раптом питає Катря.

— Х-го. Ех, одірваний я від студентського життя!.. Коли то я повернусь до нього? І одійшов од нього. Тут, знаєте, така праця, так захоплює...

— А ми вчимо ся в К... — продовжує Катря.

— Що се таке? Якийсь гуркіт? — схоплюєть ся раптом Ганна Петрівна і прислухаєть ся.

За дверима щось тупотить, щось суне. Двері розчиняють ся і за помічу салдатів вкочуєть ся величезний рояль.

— Що се? Звідки? — дивуємось ми.

А Іра в захопленні вигукує: „рояль, рояль“!.. і мало не плеще в долоні.

А-ко стоїть та усміхаєть ся з таємничим та вдоволенним виглядом.

— Се в сусідній, теж нами реквізованій квартирі, стояв рояль. Ось я й звелів сюди принести його. Певне, серед вас є музикантки...

Іра, як тільки поставили та обтерли рояль, сіла і почала награвать. Катря й А-ко і собі присунули ся близьче до рояля. Одарка заходила ся порати ся коло стола і тихенько мила посуд. А ми, дві старші, сиділи в задумі. Згуки пісні, знайомі та рідні, зворушили нас і навіяли задуму.

Іра не співала слів, а тільки награвала, награвала несміливо, зупиняючись, наче очікуючи чогось; непевна, чи можна тут, на фронті, поблизу гармат, — грати.

Але мабуть можна! Ось і молодик вплив і заглядає до нас у вікно. На душі стає спокійно.

Раптом ми чуємо — спів. Хтось співає слова до сєї мельодії, що її награвє Іра. З-за стіни, крізь двері, що за шафою, долітає сей спів. Тужливі голоси виводять:

Розвивай ся, сухий дубе,
Завтра мороз буде;
Собірай ся молодий козаче,
Завтра похід буде.

Здивовано дивимо ся на А-ка. Звідкіля се? — А се тут, за стіною, саддати-пекарі. Вони скінчили працю і саме вечеряють. Отсе зраділи, що почули рідну пісню...

— А хіба ми не зраділи?

Наче на рідні села перенесла ся наша душа. Ми вже не бачимо, що дієть ся навколо нас. Хоча вечір, сутінки, — ми не світимо, бо й нема чого світити. Місяць осяє хату і ще більше оприяє ілюзії, що ми не на фронті.

Фронт... позиції, кулі, гармати, бомби, — де ж вони?

Місяць ніжний, лагідний, ласкавий... Тиша і згуки музики, згуки пісні:

Я морозу не бою ся,
Зараз розівю ся;
Я походу не бою ся,
Зараз соберу ся...

Коротка ніч.

Нарешті ми, по відході А-ка, збираємо ся спати. Знайшов ся недогарок свічки у нашої хазяйновитої Ганни Петрівни і при його світлі Одарка приготувала постіль. Ганні Петрівні й Катрі на ліжках у першій кімнаті; мені та Ірі на канапах у другій.

Сама ж Одарка збираєть ся лягти біля дверей на мішку. Та боїть ся, бо двері не замикають ся. Ми присовуємо до дверей різні меблі й утворюємо барикаду.

Короткий обмін думками, вражіннями. Потомлені ми всі дуже і так хочеть ся відпочити.

Коли я збираюсь лягати, Іра вже спить. Де-який час я чую ще шепіт — балачки з сусідньої хати. Але ось все затихає. Чомусь не хочеть ся роздягати ся мені. І чомусь таке страшне передчуте...

Згадую: сьогодні, коли я шукала голку в моїй дорожній торбинці, то розгортаючи папір, у яким голки були зашпилені, я прочитала кимсь списаний вірш:

„А завтра, можливо, там буду і я,
Звідкіль ворота не буває“...

Тоді я не звернула уваги на дивний зміст цього вірша, а тепер я починаю думати: звідкіля узяв ся сей паперчик і чому написано на ньому саме ці слова?

Звідкіля?

Діти допомагали мені збирати ся в дорогу і, коли я прохала паперу для обгортання, вони видерли його мені із неотрібних шкільних зшитків. Але чому? Чому саме тут, в сім місці, де що - хвилина небезпека, ще й ся пригадка?

„А завтра, можливо там буду і я,
Звідкіль ворота не буває“...

Щось сну немає. А втома — величезна.

Місяць саме проти мене — на небі. Крізь незаслонене вікно кидає він свої проміння в кімнату, на поламаний стіл, на мою подушку, просто мені в вічі.

Як гарно, що місяць!.. Чомусь завжди краще, коли ясно на небі. І душа тоді наче спокійніша.

Але тепер?! Може й не краще, не спокійніше, бо літакам сей місяць теж світить.

А літаки певне літають і чигають...

То мабуть краще було б, як би місяця не видно...

Ах, я вже не знаю, що краще, що гірше!..

Тут стіни, пронизані кулями, тут вікна без скла, вибитого бомбами... Ну тут же фронт...

А я так спати хочу, так хочу!

Міцний, солодкий сон охоплює мене — і я все забуваю.

Ранішня несподіванка.

...Трах-тарак... тарак... — чую я крізь солодку ранішню дрімоту стукіт, певно хтось у сусідній кімнаті вбиває гвозді в стіну.

Хочеть ся мені гукнуть нетерпляче: Мамо! Хто се так стукає ранком? Знайшли-ж час вбивати тепер гвозді!.. Нехай потім! Спати хочеть ся...

Тим часом я розплющую очі й бачу, що я не дома, тільки на фронті. Я бачу перед собою: поламане крісло, клишоногий стіл, обдерту канапу, на якій зібгала ся і міцно спить сестра Іра... Пробиті кулями стіни, вибиті бомбами шиби... Так! — се „фронт“...

— Тарах! Тарах! — Хтось все ще настирливо забиває гвозді в стіну. Ну що ж? — і на фронті певне треба людям забивати гвіздки в стіни... Час вставати, роботи багато. До адміністрації піти, виробити плян діяльності, познайомити ся з діяльністю інших отрядів нашої організації, з де-якими ж і в зв'язку доведеться бути... Встаю...

— Пані Оксано! Кулемет! — прожогом влітає фершалка й кричить. — Кулемет!

— Ну що ж? Нехай собі!..

— Як нехай? Се-ж знак, що появил ся літак. Він може кинути бомбу.

— Бомбу? А се серйозне діло!

Я швидко зав'язую черевики.

— Іро, Іро! — штовхає фершалка сестру Іру. — Вставайте! Бомба!

— Що? Бомба? У-мгу! Добре! — Іра повертаєть ся лицем до стін и.

Бу-у-х... Страшений гук, немов усе здригнуло ся навкруги.

— Ой матінко! — кричить Одарка в сусідній хаті. Ой, це ж „бомба“!

— Що, бомба? — схоплюєть ся Іра. — Так отсе бомба?.. Тоді се не страшно... Значить, як була, то вже не буде. — Вона лягає знову й закутуєть ся з головою.

— Та се не бомба! — гукає Катря, яка вже встигла вискочити на балькон. — Се вистріл гармати, що чигає на літаки. Он, білий дим на небі!

Так! Се обстріл літака. Ось знову раптовий гуркіт і знову білий димок пливе по блакитному небі. Але не досягти йому ворожої чорної цятинки, ні! Недосяжна, невловима, вона пливе далі. Ось вже і не видно її.

— То бомби не буде? — розчаровано питає Іра, яка вже встигла, накинувши блюзу, вискочити на балькон.

— Зараз не буде, очевидно! Побачив літак, як стрінули його, та й подав ся назад. Але бомбу встигнете ще побачити, мое серце, — потішаю я Іру так серйозно, що всі сміють ся. — Як не побачите, то бодай почувете її...

Одарка не смієть ся; вона хрестить ся й шепоче: „Спаси нас, Господи, від тих бомбів“.

Ми вертаємо ся до свого діла, се б то до туалету, — ми ж всі ще не вмивали ся. Але тільки що ми почали розчісувати волосе, як знову дались чути вибухи: гур-гур-гур...

— Вернув ся! — похитує головою фершалка. — От тобі й А-ко із своїми обіцянками!

Катря пробігає на балкон. — Ну й весело тут! — біжить туди й Іра, впорядкувавши свою довгу, розкішну косу.

І знову ми всі вдивляємо ся в чисте, блакитне небо й чекаємо якоїсь грози з нього. Але Іра миттю сідає за рояль і награв жвавий марш.

— Боже, яке воно молоде! — говорить фершалка. — Тут бомби, а воно — марш!..

Перші кроки.

— Так!.. Значить, ви маєте доручення й засоби від свого комітету улаштувати захоронки для сиріт. А де? Кажете: там, де є потреба... І хочете, щоб я вказав вам такі місця, де найбільша потреба. Гм!.. Бачите, я не що давно тут і ще не зазнав ся гаразд.

Молодий, з університетським значком, але не дуже інтелектуального вигляду, повітовий начальник, очевидно, не знає, що йому робити зі мною. Я прийшла до нього, щоби познайомити ся з ним — бо працюватиму на підвладній йому території — та, щоби й одержати від нього відомости про найбільш зруйновані місцевости.

— Тут, в городі вам краще звернути ся до магістрату; там є відомости про сиріт, а в повіті...

Він замислив ся.

— Ось я мала намір їхати в Б., далі в М., — кажу я, згадавши вчорашню розмову з А-м.

— Ось-ось!.. Я й хотів вам се сказати... Там треба б щось зробити для дітей.

— Але треба, щоб місцева адміністрація не противила ся цьому і навіть допомогла...

— А се, ми зараз напишемо, зараз... — обіцяє мені начальник вдоволеній, що вийшов з трудного становища. — Будь ласка, через годинку.. знаєте, маса роботи... до побачення! — він клацає осторогами і стискає мені руку.

Я йду зеленою вулицею й тільки зараз помічаю, як багато вдовж неї садків. „Ну, вже один тягар впав з душі, — думаю собі. — Ще в комітеті навчали, мене, що в поводженню з властью малячми на фронті треба бути мудрим, немов змії і кротким, як

голуб; що мати діло з ними, — се все одно, що йти в пащу львови. Але поки що — все гаразд! Ніхто не зів мене. Тепер йду я до священника та до магістрату і все буде для мене ясно.

— Сестра, сестрица! — хтось гукає за моєю спиною, але я не зразу обертаюся, бо я й забула, що я „сестра“ одягнена, як і треба на фронті, — в сіру сукню, чорний фартух та білу намітку.

Дивлюся: москаль біжить за мною.

— Пан начальник просять вас повернути ся назад.

— Чого ж ще?! Може яке підозріння!.. Лякали ж мене, що на фронті всі начальники шпівнів ловлять, дивлять ся з підозрінням на кожду нову людину.

Спокійним кроком я входжу назад до кабінету начальника. Там застаю я опріч нього ще одного військового.

— Вибачте, що завернув вас! — відзивається начальник. — Ось тут нагодив ся уповномочений Земського Союзу з під волинського кордону. Він може дати вам ті відомости, яких ви хотіли від мене.

Старенький з добрим, втомленим обличчям добродій вклоняється.

— Так!.. Я хотів сказати, що там, в селах Б. і Д. З-кого повіту страшенно бідують люди й діти. Там неодмінно щось треба зробити для дітей. Вони живуть в лісі й голодують. Се — біженці, значить, виселенці!.. Там хвороба, смерть!..

Вражена тим, що чую, я записую названі села.

— Вам буде велика подяка, як зробите щось для них!..

Я прощаю ся.

Від повітового начальника я йду до магістрату, з магістрату до місцевого священника, власне до того, хто заступає його, бо місцевого нема — давно вислано його!.. І всюди кажуть, що запомогу дітям в місті вже організовано!.. „Так, запомога е“, — потвердив мені відомости, які я одержала в магістраті, високий, молодий, блідий священник, — „але, прошу пані, що ся запомога значить? Правда, нею користують ся всі діти в місті, але сі діти тепер, під час війни, втратили батьків, втратили кращу будучність. І всі, все населення, знівечене, зруйноване на довгий час. Терпить воно голод, холод, душевні муки, від утрати найблизших рідних. Та що й казати: руїна, цілковита руїна“!..

Вже повертаюсь до „дому“, до своїх товаришок. Тепер, як я покінчила справи, уважнішим оком дивлюся навколо. Помічаю майже в кождім домі вибиті вікна, забиті двері крамниць.

Великі будинки заняті військом, а маленькі тихо притаїли ся серед них. Не помітно руху в них, і не знаєш, чи дома їх господарі, чи може на Сибірі, або вже в країні, звідкіль воротя не буває.

Нові господарі міста, — офіцери й салдати, — на кожному кроці. І садки, переповнені салдатами, а в вікнах каварень, ресторанів, видно голови офіцерів. Та ще сновигають заклопотано й метушливо крамарі-жиди. Спродавать крам треба ж і новим господарям міста...

Далі від ринку, далі від площі з садом, від центра, зустрічаю й інших людей: панночок з кошиками або книгами в руках, гімназистів у високих кепі, зігнуту постать з суворим, інтелігентним обличчям, може якого адвоката або вчителя. Якийсь неспокій і покора в сих постатях вбачаєть ся мені. Задумано я дивлю ся їм у слід. Але вони швидко зникають. І я липаю ся сама серед тихої вулички з невеличкими будинками, в яких не помітно руху, в яких життя притаїло ся. І куди не гляну, всюди вчуваєть ся мені голос священика: „руїна, цілковита руїна“!..

Дальші пляни.

— Ну що? Ну що? Все розвідали? Що далі будемо робити? — Мої товаришки закидають мене питаннями, коли я втомлена доволікаюсь над вечір „до-дому“.

— Ось зараз все розповім, дайте передихнуть!

— А ми теж ходили — гуртом. І в ту канцелярію, що ви нам казали відносно перепусток, і в церкву, і так по місті, — оповідає старша моя товаришка-фершалка.

— Так, так, ходили й тримали одна одну за намітку, щоб була літак, як халатиме одну, всіх захопив, — жартує Катря.

— Ні подумайте, як цікаво! — цокоче Іра. — Скільки ми не ходили, а все чули лише російську, польську, або жидівську мову. А де-ж ділись галичани-українці?

— Сибір заселяють! — похмуро говорю я, бо й у мене було таке вражіння, ніби всіх українців вивезено. — Або поховали ся та й мовчать! — додаю я.

— І що тут цікавого в сім Т.? — обзиваєть ся наш деньщик Одарка. — І не цікаво тут і не ловко! Отсе б тепер у нас, у Денисівці, або хоч тут де на селі... Йй-бо краще!

— Та ми ж таки виїдемо звідси... І власне поїдемо на села. Нам тут нема чого робити, — починаю я ділити ся відомостями.

що їх назбирала за цілий день. І священник і президент магістрату запевняють, що тут в місті вже є захоронки різних комітетів і справа заемоги дітям досить наладжена. А ось в селах, — кажуть, — дуже треба заемоги... І треба нам їхати обслідувати.

Іхати, а чим їхати? Але від втоми я вже не можу нарікати і затихаю. Чую тільки, як Іра нарікає на умовини роботи, чи власне, на відсутність роботи. От, дай їй тут зараз захоронку, наповнену дітьми, які б чекали її праці!

Не памятаю як, — досить, що я опинилась на софі і заснула міцно після дня, повного турбот та біганини.

Від страшного вибуху я прокидаю ся і стаю на ноги. Не розумію, що стало ся.

— Ой лишенько! Рятуйте! Ой матінко! — голосить Одарка в сусідній кімнаті.

Місяць льє крізь вікно так багато світла, що й ляmpi не треба.

Підходжу до дверей сусідньої кімнати й відчиняю їх.

— Катре, Катре, вставай! — будить фершалка свою дочку. — Боже мій! Де одежа? Де сріники? — Її голос тремтить, мабуть руки трусять ся, і вона не може знайти нічого.

— Тут же клала я все у вечері... і нічого нема. Катре, вставай швидше!

— Та я ж одягаюсь, мамо...

Спішу на балькон. Тут ще виднійше, ніж у хаті, при місяцю. Відблиск пожежі заливає небосхил червоним сяйвом. Здаєть ся пожежа недалеко.

— Бомба запалила склади сіна, — чую голоси салдатів на вулиці.

За мною Одарка шепоче: — Ой Боже мій! Що се буде?

Вже й Ганна Петрівна з Катрею на бальконі. Тільки Іри нема.

— А Іра мабуть спить, — кажу.

— Ну й щаслива вдача... — а я вже й не засну, — одповідає фершалка. — Ну, й як його жити тут?..

Небо палає все дужче й дужче.

Фронт! Війна!..

Серед садів та левад.

Ми вже серед зелених садів та левад. В двох низеньких, білих кімнатках наша резиденція. Крізь вікна посилають нам пахощі рясні китиці білого та синього бузку.

За кущами бужку — садки, городи і потік. Ген-ген далеко видно: зелену леваду, залізно-дорожнє полотно, кручі, й на горбках гаї.

Як глянеш у вікно на хвильку, щоб повними грудьми захопити пахоців бужку, так і вабить тебе срібне пасмо води, зелена левада, мальовничі гаї.

Спокусиш ся, — вийдеш на хвильку, збіжиш стежкою до левади, зупиниш ся і замреш і прислухаєш ся!.

Так багато радісного, гарного, шепоче срібний потік; щечуть невидимі пташки про вічну красу життя, ясного життя в праці й згоді, життя творчого! У відповідь їм ніжно шамотить зелене листя. І серед тих мелодій хвали житю забуваєш ті проклони житю руйнуючому, що перед хвилию їх чути було.

Так тут тихо, спокійно та ясно на небі і на землі! Цвірінькають кузки в траві, квакають на леваді жаби. Тихо плине блискучий, срібний потік серед зелених берегів. Задумливо-мрійно виглядає ліс над кручею та левадами. Тепло охоплює тебе і в душу сходить радість. Хочеть ся молити ся, виспівувати красу...

Гур-гур... гур-гур... — віддалений гуркіт гармат.

Ні, треба вертати до своїх обов'язків. Переходжу по каміням назад через потік і чую:

— Ну й ловко ж тут!

Се наша Одарка розкошує. Допала ся до води і вдовольняє свою манію чистоти й порядку, — пере біливану. Боже борони десь забути хоч би й чисту ще хустку; Одарка підбере і зараз же випере.

— Он бачте, Одарко, — кажу їй, — а хто то вже хотів до дому вертати ся в Т.?

— Так то ж у вашому гаспидському Т-лі не добре було. А тут — все одно, що дома.

На мить ще раз оглядаю ся і обнімаю очима весь простір. Але чую, хтось від хати гукає:

— Пані Оксано!.. Пані Оксано!..

— І-ду-у!..

Не можна довго віддавати ся тому житю, яке кличе до себе крізь вікно. Те людське життя, що входить до нас крізь двері і в вулиці, кличе мене до себе, назад.

— Нарешті ви! — в розпуці кидаєть ся до мене Іра. — Тут такий випадок: салдати однімають у сусідки корову, а в неї діти, вони ж помруть... Вона тут плаче... Ніхто не знає що робити...

Ніхто не знає?.. То, виходить, ніби я, маю знати!.. Бо инакше, чого б кликали мене?

Правда, я — „начальниця“. І мушу все знати.

Як тільки ми приїхали й оселили ся в сих біленьких кімнатках, до нас, крім того житя, що вливало ся скрізь вікно, з саду, вабило до себе і вколисувало весняною красою, сунуло ще з вулиці, крізь браму, крізь двері, людське житя знищеного, розбитого, тероризованого села.

І чи тому, що по одному нашому слову (сказаному, звичайно, в тоні смиренного прохання) комендант села забрав з тих кімнат козаків, які захватним правом розташували ся й нищили господині хату (довго довело ся по них опоряжати її) в той час, як їхні коні товкли йй город та садок; чи тому, що Ганна Петрівна мала дорогоцінну здібність лікувати ріжні хороби жінок та дітей, загоюючи лагідними словами і душі своїх пацієнтів, — до нас, в сей наш „штаб“, на брамі якого висіла хоругов з червоним хрестом, почали звертати ся люди з своєю бідою. Полила ся широким потоком лава людей з проклинами житю руйнуючому, з жалями, наріканнями. Може сьому ще й те сприяло, що не було при нас ні револьверів, ні нагаїв, ні деньщиків із здоровими кулаками; що ми були тільки „милосерні сестри“.

Зараз, ідучи з Ірою, біля дверей бачу купу жінок з дітьми.

— Слава Йсу!..

— На віки слава!

— Се вже у нас прийом почав ся, — пояснює Катря, що й сама допомагає своїй мамі.

В сінях орудує Ганна Петрівна, як у своїй амбулаторії. На лаві медикаменти, які ми взяли для будучої захоронки.

Дитина простягла й тримає покалічену руку,

— Козак нагаєм вдарив, — каже мені Ганна Петрівна.

Намащено, забінтовано руку.

Наступний пацієнт з раною на нозі: скалок бомби, що колись розірвала ся, влучив йому в ногу. І досі рана не загоїла ся.

В нашій першій хаті, яка і за їдальню і за спальню для всіх, крім мене, (я маю маленьку кімнатку поруч, де й моя канцелярія), — кидаєть ся до мене жінка. Коло неї четверо дітей.

— Слава Йсу! — вона схиляєть ся, щоб поділувати мою руку, але я ховаю руки.

— На віки слава! — відповідаю і дивлю ся на виснажене, в зморшках лице ще молодої жінки.

— Сестриця, рятуйте! Віднімають корову, а що мають істи діти?

Сідаю і хвилинку міркую: хіба я верховна влада у селі? Хіба я комендант?

— До коменданта б треба...

— Що там до коменданта! — хвилюється Іра. — Комендантські салдати на поріг не пускають, кулаками виганяють... Хіба комендантові є час, як він о п'ятій рано з картів вертається з Т.?

Іра, хоч ми всього три дні тут, видно, освідомлена про спосіб життя коменданта і справедливо обурена.

— Як би ж у нас була захоронка, можна б заарендувати корову для потреб такої інституції, а так що ж? — міркую я в голос.

— Ну, нема захоронки зараз, то ще буде, а як не захоронка, то ясла! — цокоче Іра і раптом переходить на дитячо-прохаючий тон:

— Ну, голубочко, пані Оксано, зробіть щось, адже ж діти!..

— Ой сестрице, діти! — голосить жінка.

Я розумію се, так само, як і те, що люди голодують, бо хліб їм забрали салдати.

— Ну, пишть, Іро, посвідчення!

Я підписую небавом посвідчення, що корова потрібна для дитячого притулку, який ось-ось заснуєть ся, і думаю, чи великий гріх я вчиняю.

Жінка ловить знову мої руки і годі схвати їх від неї.

— Діти, пілуйте пані руки! Дякуємо, всі дякуємо красенько! А молоко для сестриці приноситиму, а якже!..

Забірає дітей та виходить, вклоняючись.

— Все ж таки, Іро, притулок тут ми ледве чи зробимо: ви ж знаєте, ви обходили село, — сиріт нам не дасть ніхто, бо не вірять, що ми їх не заберемо до Росії, тай помешкання відповідного нема... Ясла — теж трудно... Ви чули, що жінки не дадуть дітей нікуди, бо ними тільки й врятовують ся від примусових робіт...

— Та вже ніяк, як доведеть ся для немовляток, які що-йно мають народити ся, притулок закласти, — озивається фершалка, яка ввійшла непомітно, закінчивши прийом. — Тут же-ж сила буде тих дітей! Салдати-ж і козаки весь час постоем стоять!..

Я задумую ся:

„Які се будуть нещасні діти-безбатченьки, ненависні матерям, діти насильства!“

— І, значить, даремно ми образили ся, коли вчора один із молодих прапорщиків, ваших нових знайомих, спитав, чи не родильний дім ми хочемо тут заснувати.

— Бо власне такий дім найпотрібніший буде для тих бідних немовлят...

— На жаль, наш отряд не на те висланий, — кажу я. -- Але й того, за чим він висланий, нема: тих дітей-сиріт, яким ми мали допомогати, улаштовуючи притулки, наче нема тут. Чули? — старенька бабуня казала: нехай вже краще вдвох з внукою помремо з голоду, аніж мають її везти до Росії. Отже й робили б те, що треба, чого життя вимагає...

Наша вічна протестантка, Іра, хвилюється й палко боронить своє.

— Ех, Іро, Іро! Та хіба ми в силі те зробити, чого *ми* треба? Чого життя вимагає? *Їм* треба, щоб ми всі дали їм нарешті спокій, забрали ся звідцілья. Їм треба спокійно жити й хазяйнувати на своїй землі. А тоді і дітей своїх вони самі нагодують і доглянуть краще за нас... Сходить на мене хвиля зневіря в успіх нашої місії.

— Командір, командір!.. — Катря з'являється на порозі й попереджає.

— А у нас непорядки, — метушить ся Іра.

Командір козачої сотні, сусід наш, кубанець з добродушними карими очами, довгим вусом і співучою мовою — здається гарна людина. Але проте ми збентежені знайомістю з ним. Ще ніколи ми не те, що не мали знайомости з козачими офіцерами, а навіть близько коло них не були, окрім тих випадків, коли *вони* гнали *нас* нагаями з демонстрації.

Знали ми ім'я й прізвиське нашого сусіда, але інакше як „командір“ чомусь не могли його називать. І якось ніби дивно нам було, що пан-командір — людина ввічлива, освічена, гуманна.

— Драстуйте! — кремезна постать командіра вже на порозі.

— Добридень! — відповідаємо.

— Я до вас давненько вибираюсь, але тільки було підійду до брами, бачу у вас стільки народу, що ніяково було заважати вам. Вас, — звертається командір до мене, — тут мабуть на коменданта виберуть. Або на верховного суддю... Така популярність... Усі до вас... От і я до вас! Розумієте, така страшна, така сумна річ: дівчина, молода, хороша, одна дочка в матері-вдови, задавила свою народжену дитину...

— От вам! -- порушує Іра важку мовчанку, що настала по словах командіра.

— Се ми саме перед вашим приходом говорили про допомогу таким матерям, про притулок для оттакіх нещасних дітей війни, — пояснює Ганна Петрівна командірові.

— І я з сим ішов до вас. Допоможіть!

— Боже, які мізерні наші засоби, які мікроскопічні пляни наші що до запомоги дітям, рівняючи з тим, що дійсність ставить перед нами.

І кажу:

— Зараз, ми самі, наш отряд, який він є, ми не в силі сього зробити. Не з тою метою нас вислано сюди. Але, дійсно, треба се обміркувати, може що надумаємо... Головне ж, помешкання тут нема!..

Я йду вже до роботи в свою кімнату, бо знаю, що командіра не перечекать! Йому нічого робити і він сидітиме довго. Ганна Петрівна готуватиме при ньому свої ліки, Катря та Іра шитимуть дитячу одежу.

Вечірня несподіванка.

Сьогодні пощастило нам на візити.

У вечорі, коли власне вже хотіло ся спати, хтось стукає в двері.

— Хто там? — гукаємо здивовані.

Комендант та його адютант.

Не скажем: „не можна, вже пізно“... Ми ж тут в руді Божій та пана коменданта.

Закриваємо постіль, поправляємо свої убрання і відчиняємо двері.

Низенький, товстий, підстаркуватий комендант, а за ним його адютант, молодий, високий, з неприємними, гострими рисами обличчя.

Не знаємо, як розуміти сю візиту. Чи в заплату за нашу вчорашню? Але ж я з Ганною Петрівною ходили до коменданта по ділу. Правда, обоє господарів, і комендант і адютант, прийняли нас у садку, за чаєм, частували нас з прекрасного, „приобрѣтеннаго въ Калишѣ“, як висловив ся комендант, самовара, з усякими солодощами. Але ми приходили по справам офіційально і не чекали у відповідь візити та ще такої піаньої.

І піанних гостей прийняли ми холодно та сухо. Ні самовара, на який може вони числили, ми для них не гріли, ні розмовами їх не розважали. Дуже вже вином від них разило і се цілком паралізувало нашу гостинність.

— Ну что ж? Ваше дѣло подвигается? — питаєть ся комен-

дант. — Ви, я чув, маєте величезний успіх тут. Тільки не вірте ви тутешньому народові. О, я їх добре знаю...

— Мабуть вже не краще від нас! — шепоче Іра Катрі.

А Ганна Петрівна піддержує розмову, бачучи, що всі ми не озиваємося до гостей.

— Потрошку йде наша справа. Тільки біди тут стільки, що не справимося.

— І де ви тут біду бачите? Так гарно й весело тут жить! А ви, баришня, до мене й не явились, — присуваєтьсЯ комендант до Іри, беручи в неї з рук вишиванку, над якою вона пильно взялася працювати, як прийшли несподівані гості.

Іра мовчки відсуваєтьсЯ.

— Се ми, знаєте, з адютантом, — веде своє комендант, — вечірній обхід робили тай згадали, що ми не всіх з вас бачили, не у всіх документи перевірили. А се — непорядок! Ви ж не явилися до нас, — вже просто до панночок звертаєтьсЯ комендант, — от ми й самі прийшли.

— Ось документи наші! — бере з торбинки і подає комендантові Іра свій і Катрин документи.

— Ага!..

Комендант знов присуваєтьсЯ до Іри. Вона встає.

Я дивлюся на неї стурбовано. Чи не скаже вона що прикресьому трошки дивному панові комендантові.

Адютант, поки його начальник розглядає документи, починає балачку з Катрею; але на всі його чемности вона відповідає коротко й холодно.

— Чорт возьми! Пікантненьке личко! — бурчить комендант, розглядаючи фотографію Іри на документі. І колетьсЯ, видно, як їжак... Люблю таких! Ще видно дика, неприучена...

Він встає, похитуючись підходить до Іри, і вертаючи їй документи, ловить її за руку.

Я схоплююсь з місця, кидаюсь до нього, але Ганна Петрівна вже озиваєтьсЯ з свого місця:

— Пане коменданте! Не забувайте, де ви! І мабуть вам уже до дому пора... Час уже спати! — голосно й суворо спиняє вона його.

Адютант підхоплює коменданта під руку.

— Ходім, ходім, Павле Івановичу, тут не тее!.. се ми не туди потрапили... Йй-бо, ходім до дому!

— Пробачте, прошу! — звертаєтьсЯ адютант до нас. — Пан начальник не виспався сьогодні... Старий дивак!.. Я розумію, благородні дами...

— Чорт зна що! — бурмоче комендант уже в снігах. — Якийсь монастир тут, чи що?.. Стара відьма та й та друга малпа якась! А молоденькі сестрички того... Нічого! Наївні ципочки...

Соняшний ранок.

Гур-гур... гур-гур...

Рівномірні вистріли, які, здається, все наближують ся, збудили мене. І вже не сплю, не можу заснути.

Крізь відчинене вікно льють ся хвиді свіжого повітря, запашний аромат бузку.

Як багато його, як розкішно цвіте він, як чарівно пахне! І як радісно синіє небо, як мабуть гарно там, за вікном!

Одягаю ся, сідаю на вікно, і ось я вже в садку. Щось не чути гармат. На якийсь час вони притихли. Натомісць чути веселе щebetання, цвiрiн'якання, шепiт освiженого росою листячка.

Стою в задумі. Як у храмі я.

І дійсно, я в храмі, під сим блакитним небосхилом, ясним та чистим, на оксамитовій траві, серед збудженого сонцем птаства, серед урочисто-радісного памотіння дерев.

До життя! До життя!.. До сонця!

Се храм навколо мене, доки люди сплять, доки спить людська біда, доки не заливає його слізмами та кровю.

Повертаю ся до бузку, що вабить до себе чарівними пахощами, і починаю зривати великі запашні китиці; зірвавши, кидаю їх крізь вікно в кімнату.

— Доброго ранку! — чую раптом знайомий голос.

Командір! Він, очевидно, давно встав, бо й книга в него у руці; мабуть гуляв у свому садку, звідкіля й мене побачив.

— Я вам допоможу!.. — він уже виліз на тин і пригинає самі важкі гіляки.

Я зриваю їх і цілий фонтан бризкає мені в лице.

Складаю пахучий скарб на вікно. А командір ще подає мені великий букет бузку.

— Держіть! І я нарвав!

— Дякую!..

Я вже забуваю, що він командір та ще й козачий, що він „козак“. В карих очах його дитяча наївність, добрість та лагідність. Почуває, що він з своїм „козачим світом“ безконечно чужий нам. Але, як людина, відірвана від усього рідного, закинута

на чужину, він шукає у нас тепла й привіту. Він веде розмови з нашими курсистками, Ірою та Катрею, на серйозні теми. А зо мною згадує за дім, за родину, за дітей, та ще за школу, яку завів у себе в станиці.

— Ага, знаєте? — я знайшов вам помешкання для яслів.

— Так?

— А як же!.. Виселю козаків зі школи. Се мої козаки і я маю право. Вони в поході, можуть спати біля коней. А тут дійсно треба рятувати дітей.

— Навіть, коли се діти ворогів? — дивлюся на нього пильно.
— Се ж австрійці!..

— І на що се ви так?! Оксано Михайлівно! Насамперед, сі діти, особливо ті, що мають народити ся, — се діти наших же салдатів. А по друге, хоч би се й австрійські діти були? Всі люди! Не вже ви думаете, що ми, вояки, і в мирному населенню бачимо ворога? Для нас ворог — австрійське військо і то — поки війна. А тут, знаєте, серце обливаєть ся кровю, коли бачиш, що робить ся в тилу з населенням. Ми ж таки більше стоїмо по селах, щоб вирушити на перший розказ.

— А яка се у вас книга? — переменяю я розмову, щоб спинити се „каятя“ козачого командира, сі оправдання чулого серця.

Беру з його рук книгу: французький роман Гіґо. І здивовано дивлюся на нього.

— Читаю, щоб не забути мови та й час убити.

Тук-тук... тук-тук... — чуємо гуркіт поїзда і дивимося на залізницю. Що се? Чи сіво везуть? Чи полонених?

Тут поїзди прибувають не регулярно, а в міру потреби, тільки тягаровий. Ось він наближується і лягає червоною змією між левадою та кручами. Зупиняється ся.

Десятки, кілька десятків, уже сотня й більше постатей у темному, а не в „защитному“, висипало з вагонів. Укривають собою зелені схилки і так липають ся на місці.

Ось вже вони, сі постаті, заняли собою всі схилки вздовж поїзда. Їх безліч, ціла хмара.

— Що се? — запитую здивовано.

— Не розумію! — дивується ся командір. — Ще не було тут такого! Чого така хмара людей? Ну та комендант буде знати та й нам скаже.

— Ой, уже ваш комендант!..

— А що? Він нічого чоловічина! Ось тільки вишить любить і тоді вже!..

— Ото ж то!.. — сим коротким висловом я обмежуюсь; не хочеть ся розповідати вчорашнього, не хочеть ся за нього згадувати...

— Пані Оксано! пані Оксано! — чую голоси Катрі та Іри на подвірю. — І де се ви? Ми думали, що ви спите ще, а ви...

— А ви тут ранішні рандеву відбуваєте, — добродушно сміється Ганна Петрівна, йдучи з дівчатами нам назустріч.

— Добридень! — всі радісно витають командіра. — Ходім чай пити!

— Спасибі! Там же ще десь і мій чай мене чекає. Мій деньщик певне щось зготував. Ось скажу, щоб до вас усе приніс, тай будемо по сусідьки, — повертає командір до свого саду.

— І мятного медівника не забудьте! — гукає наздогін Іра.

Се якось ми були в гостях у командіра; потрібна нам була карта, за нею ми до нього й пішли. А він почаствував нас мятними медівниками, яких велика торба висіла в нього на стіні.

— Ну, впоряджайте ясла! — звертаюсь я до своїх „сестер“. — Помешкання є.

— Є? Де? Ох, голубочко, Оксано Михайлівно, яка радість! І ви ж згодні, згодні? — Іра намагається поцілувати мене.

— Отсе добре! — озивається Ганна Петрівна.

— Де ж те помешкання? — питається Катря.

— А командір виселить зі школи козаків.

— Слава командірові! — в захопленні гукає Іра.

→ А він саме з'являється зі своєю торбою і зі склянкою...

— Тільки не думайте, — каже до нього Іра, — що за медівники слава вам,... ні, за щось инше!

— Але чому ви, — звертається до мене Ганна Петрівна, — кажете нам: „впоряджайте“ ясла? А хіба ви не з нами?

— А я, — кажу, — поїду далі шукати, де треба нашої роботи. Та ще побуду пару день, поки наладимо все. Ось треба Катрі й Ірі чим швидше їхати в склад, в Т. до А—ка. Треба вапна на побілку, скла шиби вставити, сала, крупів...

— Отряд амазонок починає свою діяльність — вдоволено сміється Катря.

Під хатю Одарка поставила стіл біля бузку і приготувляла самовар. Тут же й деньщик командіра зі своїм „сусідським“ сніданком.

Сідаємо всі.

А біля брами збирають ся пацієнтки.

— Мамо, швидче! — підганяє Катря фершалку, Ганну Петрівну.

Нові пригоди.

— П'ятьдесят ложок, порцінок, чашок... — написала, Катре? Ганна Петрівна рахує посуду; Катря записує.

— Єсть... на папері, — каже Катря, — але, чи цілі ми довели всі чашки? — сумніваються.

— А простирал нема? — раптом звертається до мене Ганна Петрівна. — Як же се буде? Чи ми забули виписать?

— Не треба простирал!.. Тут же ясла будуть... На день приводитимуть чи приносять дітей.

— Правда, я й забула. А для захоронки у нас є й простирала й всяке инше добро на складі в П. Се добре, що не везли ми сього всього до Тернополя, бо може захоронка як раз далі буде від нього, а ближше до П.

— Мабуть, так воно й буде... Ось по карті я дивилися, то виходить, що найспокійніше власне в С—му повіті і думаю, що захоронку впорядити найзручніше десь у селі і, розуміється, там, де є помешкання. Ось, поїду вже на днях...

— Цікаво, чим ви поїдете? — всміхається Катря. — Чи не А—вськими рисаками? Так він і забув зовсім, що обіцяв нам, та й нема в нього вільних.

— Ну, пиши, Катре, далі! Тут по накладній ще одержано: п'ять пудів гороху, 2 пуди сала, пуд масла, пуд крупів.

— Господи, як багато! І коли ж се поїдять діти? Так багато... Завтра ж уже почнуть приводить дітей, — звертається до мене Іра. — Тільки знов кажуть: як учити будуть, то ціла сотня прийде, а як не вчити, то не хочуть...

— Біда, ой біда!.. Вони голодні! — скрикує Іра, входячи до хати. — Вони два дні не їли, поки їх везли! Обіцяли тут нагодувати, але й тут нема нікого.

— Що таке, Іро? Хто вони і кого нема? Заспокойтесь та скажіть до-ладу.

— Еге, заспокойтесь!.. Ні! я хочу, щоб ще й ви занепокоїлись. Он бачили ту хмару людей, що обліпила кручі? Так то окопні робочі... їх з Поділля привезли сюди на роботу, ну, — примусом, розуміється. Везли, не годуючи два дні, бо нічим було; а тут мав бути харчовий отряд і приготувати все для них, але того отряда досі не чути, а окопні вже тут і давай їм їсти. Пані, Оксано, що його робити?

„Бідна пані Оксана — найвищий опікун“, — думаю собі.

— Що робити? — кажу. — Нагодувати!..

— Отже у нас є сало і горох і масло. Оддамо, а для дітей ще добудемо.

Мила Іра!.. Оддамо так, ніби се наше: її та мое.

— Тут повинна ж бути, — кажу — якась організація, яка му-сять нагодувати їх, та й військова влада нарешті... А ще ж наш харчовий пункт! Треба до Галі, вона в нас моторна й хозяйно-вита, — згадала я жваву й розумну завідувачу харчовим пунк-том, нову нашу приятельку.

— А так!.. Удамо ся до Галі. Галя з під землі знайде харч.

Іра вже готова бігти.

— Подождіть, підемо разом! — починаємо всі збирати ся.

— Он і сама Галя біжить, — показує в вікно Катря.

— Люди добрі, чи ви чули? — моторна, швидка, присадкувата дівчина, чорнява, як жук, входить до хати. — Таке нещастя! Тисяча окопних робочих... третій день голодує... Вони тут мало самого коменданта не зїли. Мій санітар був там і розповідає. Комендант з переляку не знає, що сказати. І раптом вигукує: все на мою голову: тут и „питатели“ и „воспитатели“, а тепер еще эти „копатели“. Ну такъ пусть же „питатели“ и напитаютъ копателей... а то все на мою голову!.. І ось я одержую записку. Ні прийти до мене, ні мене покликати до себе, він не наважив ся після того, як я його добре вирядила, коли він зявив ся був до нас з нічною візитою.

— Ну, а що ж далі? Кажіть бо Галю! — трясє її Іра.

— Далі?.. Далі я видала всю провізію з кладової і мої дві ку-харки варять. Ходім, допоможете хліб ділити! А харчовий отряд, що мав тут бути для годівлі робітників, він таки колись буде і поверне нам усі продукти, що дамо тепер.

На зеленій леваді — харчівня під блакитним небом.

Як зявили ся ми: я, Одарка та кухарки й санітарі, що при-несли гарячу страву, сало й хліб, — чорна хмара окружила нас і миттю все розібрала.

Посідали на траві люди і поволі ідять. Чорні облича про-яснили ся. Мозолисті руки тягнуть ся до хліба. І все чуєть ся:

— Спасибі, сестриці!

Молодого прапорщика, що був за начальника окопним робіт-никам, прохаємо до нас, щоб теж відпочив трохи і підгодував ся. А головню, щоб прийшов до пам'яті. Бо й його мало що не ро-

зірвали були голодні, роздратовані люди, і він був до того всього зовсім безпорадний.

Тепер сидимо біля нашої хати, під бузком, усі; звичайно й пан командір з нами. Дивимося на леваду, на потік, на кручі, облуплені хмарою людей. І мова йде все про них.

— Ну, подумайте, — скаржить ся прапорщик: — Харчовий отряд „земокопа“ мав бути тут уже на місці; мав працювати вже, щоб обслуговувати сей полк робітників...

— Бою ся, щоб той харчовий отряд не лишив ся так само під небом, як і ваші робітники, бо помешкань нема, — пильно вдивляється Іра в лице юнака й уважно прислухається до його мови, ніби щось вразило її.

Такий, як і вона, сей „начальник“ ешалову: молоде - молоде, дитячі, ясні очі, відважні й поривчаті рухи. І, видно, спочиває у нас душею, немов серед своєї сім'ї. Розповідає нам про свої пригоди:

— Подумайте: ото насадовили людей у вагони, набили, як тих оселедців у бочку, а Істи не дали: отсе кажуть, у вечорі виїдете, а ранком будете на місці й там вас чекатимуть харчі. А в ночі Істи не треба. Хто ж їсть у ночі?! А їхали ми два дні й дві ночі. Добре, що люди позабирали з дому по кавалку хліба й сала, і се вистарчило їм хоч на півдня. А потім... от горе було мені з ними!

— А тепер що? Де ви будете? — зацікавив ся командір.

— Тепер? Тепер я мушу передати робітників місцевій адміністрації, але як уже приїде харчовий отряд. Потім мушу вертатись з командіровки до своєї часті. А поки я тут, та де буду, не знаю. Отсе піду до коменданта, нехай дасть пристановище.

— Не ходіть! Пізно та й дома його не застанете. Ночуйте у мене! Я тут близенько, — радить командір. — Та й невже вам хочеть ся отсе зараз йти? А мені, наприклад, ніколи не хочеть ся йти звідсіля. Та й господині ще не виганяють нас.

— Звичайно, досидьте ще у нас! — сміючись, припрохуємо ми.

— Тут так гарно, так затишно! — не нахвалить ся командір.

Дійсно, гарно у нас зараз: під запашним бузком стіл, застелений скатеркою і різні хутірські наїдки з невичерпаного запасу Ганни Петрівни. Серед них пишається шумливо белькочучи, фронтвий А--ковський самовар. Ще й поруч нього для чогось Одарка поставила букет бузку, — ніби мало його над нашими головами, — встромлений у макітру, закриту рушником.

Гарно тут! Тихо пливе блискучий, срібний потік серед зелених берегів. Задумано-мрійно виглядає ліс над кручею за левадами. На заході рожевіє. Затишно й радісно!.. Тепло обхоплює душу — на хвилю... На хвилю, бо дитячий плач у кухні господарів нашої хати вертає мене до дійсности, нагадує, що тут, навколо нас, придушені ридання, мовчазні страждання, і се все через нас, — „завойовників“. І я задумую ся. І мов крізь туман чую уривки розмови.

— Та мені дуже гарно, що, спасибі, пригріли мене; не дали мені загинути, а міг би й загинути, як би не нагодували робітників.

— Се вже Галі дякуйте!

— Усім, усім, — озивається Галя. — Сама б не справила ся.

— Ой, як би рояль тут... — мрійно каже Іра. — Заграти б, заспівати... Бузок є, небо є, а рояля нема.

— Можна заспівати і без рояля, — озивається прапорщик і починає:

„Засвистали козаченьки
в похід з полуночи“...

— Ви знаєте українські пісні? — підскочила Іра.

— Ще б пак!.. Я-ж -- полтавець!..

— Полтавець? То ми земляки!

Іра, Катря й Ганна Петрівна зраділи, немов рідного зустріли.

— І чом я не полтавець? — У розпучі звертається до мене командір.

Гур...-гур... гур...-гур... — чути вже гуркіт, яким тут розпочинається й кінчається день.

— От вам і музика й співи! — занепокоєно озивається Ганна Петрівна. — І знаєте, се вже чутійше, ніж вчора. Значить, ближше стріляють, позиції ближше...

Через півгодини сидимо вже в хаті. Приїхали від А—ка два верховня, зовсім молодесенькі хлопчачки, з різними дорученнями й листами мені.

Переглядаю кореспонденцію — є де що й моїм товаришкам, які жадібно накидають ся на листи і на кілька хвилин забувають і за полтавця й за командіра. Ті обое тим часом мають нагоду ближше познайомити ся.

— А ще передавав Василь Іванович (А—ко), що він дуже просить вибачення, але не може дати коней. Зараз так багато робо-

ти, що й йому для розїздів не вистарчає. І радить найняти вам тут в селї, а візок узяти на харчовому пунктї.

— Та ми вже до сього додумались, ось у Тернопіль так їздили. Мабуть доведеть ся й далї..

— А там купите собі коней, треба ж вам... -- солїдно радить один з молодиків, що назвав себе, як рекомендував ся, бухгалтером, а свого товариша конторщиком.

Потім я довідала ся, що і бухгалтер сей і конторщик були учні семінарії, які на вакаціях кинули ся працювати на фронтї, де все їх тішило: і верхова їзда і стакани від бомб, які вони старанно збирали, і навіть самі бомби, одну з яких вони з захопленням прилучили б до своєї колекції.

— Ага, а то ще Василь Іванович просив перемінить одну накладну; помилково він не ту дав тоді в складі, як брали посуд. І ось я привіз справжню вашу, а ту зверніть нам!

— Зараз, — кажу. Се у Іри... Іро! Дайте накладну!

Але Іри немає в хатї.

Де ж се Іра?

— Немає, немає, ваших полтавцїв, — одказує командїр, занятий нерегляданням якоїсь книгї. — Зникли!..

— Нічого! — каже Катря. — Я вам знайду, що треба. Оттут у столї всі папери.

— Ось він, якого нам треба, ось! — впізнає бухгалтер. І вже хлопчаки поспішають їхати, бо темно.

— І просив Василь Іванович, що б заїхали коли, він сам збірив ся, але все ніколи.

— Ой і нам ніколи, — одповідає за всіх Ганна Петрівна. — Хіба в склад чого треба буде, то може застанемо там і його.

— Добраніч! — прощають ся хлопці.

Виходимо разом на подвір'я.

— Чи се хто одв'язав наших коней? Чи напувати повів? — здивовано розводить руками конторщик.

— Еге! а чи не вкрав хто часом? — стурбовано скрикує бухгалтер.

Коней нема.

— Оттут же привязали... І міцно привязали...

— Одарко, Одарко! Ви ж на дворї були! — біжить Катря до Одарки, — не бачили куди діли ся конї?

— Е, поскакали конї, — смієть ся Одарка.

— Як? Де? Хто взяв?

— А Іра та панич отой окопний...

— Та вони казали — на хвилиночку.

— А, то́ той „прапор“?! Ну, ми йому задамо! — киплять семінари.

— Та ви вже не „задавайте“ йому нічого! — вмовляє їх Катря, — він такий був нещасний тут!..

— Ні, але Іра! — сплескує руками Ганна Петрівна, — як вона могла?!

— Та вони ж, Іра, уміють їздити! — обороняє Одарка, — дома ж вони їздили скільки!

— Так! Се дома! — не вгамуєть ся Ганна Петрівна. — Ах, яка вона легковажна!.. Ото клопіт!..

— Та нічого, Ганно Петрівно! — заспокоюю і я її. — Нічого не станеть ся! Та ось уже й вертають ся, — кажу, — бо чути кінський топіт.

В темноті вирисовуєть ся вже зовсім близько бліде лице Іри. Дві чорні коси зміями підскакують на спині. За нею трохи збентежений, весь червоний „прапор“.

— Вибачайте, панство, ми вас затримали трохи, — весело гукає Іра. — Але на що ви так швидко кінчили свої справи? Ми думали, приїдемо, тихенько прив'яжемо коней та й край! А тут гуртом нас зустріли.

Легко й зручно стрибує Іра з коня.

— Вибачайте, товариші! — соромливо звертаєть ся прапорщик до семінарів. — Я б сам не насмілив ся, але ж сестра Іра сказала, що можна.

— Ще б пак, сам насмілив ся! Такий тихенький.. Ій-Богу! — дивую ся, що вас робітники цілим довели, бо се вони вас довели, а не ви їх..

— Ну, полтавці добре познайомили ся! — шепоче мені командір.

— Нічого, нічого! — муркочуть і до Іри і до „прапора“ семінари, опісля вони прощають ся й пускають ся в дорогу.

Командір з прапорщиком теж прощають ся. Та вже й пізно.

Ми самі вертаємо ся до хати.

— Ну, Іро, не сподівала ся я від вас такої легковажності: їздити на коні з офіцером, — каже обурена Ганна Петрівна до Іри.

— Та я ж дома скільки їздила! — боронить ся Іра.

— То дома! Дома можна! А тут ви — на фронті, ви сестра.. А знаєте, як треба берегти репутацію сестри? — хвилюєть ся Ганна Петрівна.

Бідна Іра: про репутацію сестри вона не подумала. В неї на очах сльози і вона дивить ся на мене.

Мені шкода її.

— Лягаймо спати вже! --- кажу я.

Але Ганна Петрівна не втихомирюеть ся.

— І так уже комендант багато дозволяє собі, а як будемо верхи їздити, в ночі, з офіцерами...

Іра починає тихенько плакати.

Далі, в дорогу!

А рахункові книги не забули, пані Оксано? — через два дні після сих усіх пригод метушить ся Іра коло повозки, запряженої парою коней.

— Пальто ж своє беріть! Хто його знає, яка буде далі погода?! — клопочеть ся Ганна Петрівна і зітхає.

— А ви хіба не вернете ся вже до нас? — питаєть ся Катря.

— Ні, тут вас трое... Справа почала ся добре: бачте і дітей нам дають і гарно ви з ними вправляєтесь. Може тут і в двох можна буде працювати і, як мені треба буде підмогу, я викличу Іру. А се що таке, Одарко? — питаю, бачучи, що крім моїх річей вона засовує в повозку ще якийсь клуночок.

— А се трохи харчів вам... в дорозі ж будете. Невідомо, — де, як... чи трапить ся що попоєсти.

А таки невідомо — де, як... невідомо, куди їду... Десь по сій нещасній, зруйнованій країні, в напрямку до волинського кордону... Туди, де діти гинуть від голоду, від хвороб.

— Пані, а може бисте вже їхали? — озиваєть ся мій візник, господар Стефан Вижнюк, якого я, не дочекавшись коней, обіцяних А—ком, умовила везти мене.

— Зараз, зараз! — відповідаю.

А очі мої прикуті до зеленої левади, до сріблястого потоку, до сих білих, тихих хатин, що навкола. Так ніби частина моєї душі тут лишаєть ся. І щось тягне мене туди, в долину.

— Зараз! — ще раз поспішно кажу візникові і йду в город. Стежечкою спускаю ся до потоку; довгим, прощальним поглядом обводжу леваду, кручі, гаї.

Поволі йду назад. Хатки якомсь безпомічно розкинуті навкруги, тихі, засмучені, як і мешканці їх. Наче чекають чогось.

ще, згадуючи, що вже бачили. Прощаю ся з моїми товаришками і вже їду.

— Но-о-о... вісьта, вісьта!..

Ми вже на мості. Минаємо зруйновану школу, обдертий, без вікон, без дверей уряд громадський, ще кілька, видно, найкращих сільських будівель, від яких тільки лишилися стіни, — і вже ми в полі, за селом.

(Далі буде).

ПАВЛО ПАВИЧ.

Казка.

З похмурого неба сніжинка упала
На землю ще гірше од неба похмуру
І враз чарівною царівною стала,
На мить звеселивши півмертву натуру.
Тоді на землі панував самовладно
Мороз — її батько в короні блискучій,
І все там корилось йому, безпорадно,
Сховавши у серці свій смуток пекучий.
А він, самовладник, в сріблястій киреї
Велично сидів на крижаному троні
І марив про долю дитини своєї,
— Про пишне весілля коханої доні..
Вже й був наречений! — то місяця промінь,
Мороза-царя побратим повсякчасний.
Він впав на сніжинку і відблиску племінь
У серці її загорів ся прекрасний.
Вітрець уже пісню почав був весільну
І інші сніжинки в танку закружляли..
Та, борючи темряву ночі всесильну,
Нові на сході проміння засяли:
То день наближав ся весняний, погожий,
А з ним лицар-сонце, страшний гайдамака,

В країні горя й руїни.

(Подорожні вражіння).

Село Б...

Воно, се довге село, що розкинуло ся в долині, між двома невеличкими горбками, з обох боків захищене від усякого нападу, від усього лихого: на початку його й на кінці пишуть ся білі, величні постаті — Ісуса та Пречистої Діви з добрими лагідними обличчями та зворушливо-піднесеними для благословення руками.

— Спокій країні отсій! — ніби промовляють кам'яні статуї.

Але поруч них, край села, — руїни величезної будівлі-гуральні, як пояснив мені візник Стефан, і цілий ряд зруйнованих пожежою хатин.

Минаємо хатки білі, чепурні, як у віночку, в кущах бузку. Мов діти до матері горнуть ся вони до церкви, що височіє на горі серед білих хрестів.

На вулицях — пустка. Де-не-де діти бавлять ся по-під брамою.

— Стійте, газдо, я хочу подивити ся! — спиняю я Стефана.

Перед нами величезний парк, у глибині якого біліють кольони.

— Се двір! — похмуро каже Стефан.

І я догадую ся, що се „двір“, панська садиба, про яку згадував А-ко, радячи засновати в ній захоронку. Се ж я, виїздяючи, зустріла ся з ним в Т-лі, і він мені дуже радив по дорозі до З-у заїхати власне в се село, впевняючи, що в ньому зручно буде мені працювати: і помешкання е і війська нема й спокійно.

Дві алеї обгинають півколом квітник. Одною з них я до-ходжу до білих кольон. Горді й величні стоять вони непорушно й непохитно, як і старі широкогілясті дерева коло них. І ніби говорять про міць будинку, про могутність його властителів.

Пустка і в парку і при вході в будинок. У стінах чомусь вікон нема—самі діри в них чорніють... Чомусь облуплені стіни.

Роблю кілька кроків далі і зупиняю ся вражена.

Порожні стіни, брудні, обдерті. Печі, комени зруйновано, дошки з підлоги зірвано. Купи цегли, каміння, скла.

Що се? Хіба тут жили коли-небудь люди? Може се ота-ня! Ні, се просто руїна.

Обходжу всі „покої“. Всюди цегла, скло, глина. А ось діра в стелі — тільки залізні штаби висять. І ні вікон, ні дверей.

— Та хіба тут були бої? — вихоплює ся мені із стиснених грудей.

— Та то, прошу пані, салдати стояли... — відповідає Стефан, який ходить за мною по сих руїнах.

„Салдати“!..

Виходжу крізь діру в стіні (дверей же нема) до парку. Тут коло будинку дерева поламано, потрощено.

Йду стежкою серед високих кущів бузку, який так нишається ся, так буяє серед пустки, руїни.

Сонце заливає веселу полянку, що стелить ся зараз за будинком, уся в білому віночку цвітучих дерев. Життя буяє тут: пташки щебечуть, білі дерева немов усміхають ся сонцю, змішуючи свої пахощі з пахощами бузку. Стою під яблунею, простягаю руку до її блідо-рожевих гильок. Легкий вітрець, — і на мою голову, мов у відповідь на моє привітання, сиплять ся запашні пелюстки.

Тут, певне, бавили ся колись діти під яблунею, а мати щаслива й весела в своїм спокійнім, забезпеченім житю, зривала пишні китиці бузку, складала їх великими снопами й ставила в широких вазах у своїй затишній ідальні.

Пустка! Не оживляє сього чарівного куточка постать „вінка природи“, — людина.

І крізь алею роскішного бузку дивить ся зруйноване людське гніздо своїми чорними, порожніми очима.

— Так до ксьондза, пані? — питає мене Стефан, коли відїзимо від парку.

— Еге, до священика!

— Вуйку, кудю ближше на гору, до церкви? — питає Стефан селянина, що скинув бриля й зупинив ся, кажучи: „Слава Йсу!“

— А отсе так просто, а потім вісьта в гору... — сказав селянин і пішов собі.

І знову безлюдно на вулиці. За ворітьми біля хатин не видно людей.

— Де ділись люди? — питаю Стефана. — Аджэ-ж іще не працюють у полі...

— А на каменю всі, на роботі. Се-ж тут справляють шосу, треба камінь бити.

Згадую: я ж бачила, як підїздила до Б., багато дівчат, молодиць, чоловіків, що били камінь.

Маленька біла церква, така зворушливо-проста, як молитва селянина. Навколо неї хрести, могили, уквітчані зеленою травою. Поруч -- широке подвір'я попівства.

В будинку священика закрито віконниці. І не знаю, чи йти, чи не йти мені. Але високий, чорнявий юнак, що на подвір'ю ходив, — син священика, як сам рекомендуєть ся, — веде мене в дім, кажучи, що тато дома. А віконниці завжди тепер замикають ся на сій половині дому, бо ніхто не живе в ній, сестер немає. І крім того там побито шибки.. Він і тато вдвох живуть на тамтій половині, що виходить вікнами в садок.

Юнак потім, як я зазнайомила ся з ним, казав мені, що дивуєть ся, як відважив ся зразу розмовити ся зі мною. Рідна мова, яку він почув од мене, веліла йому, мабуть, забути, що я, певне, якась офіційальна особа з Росії.

Батько юнака, високий, старий священик, з інтелігентним, суворим обличчям, йде нам на зустріч і пильно вдивляєть ся в мене. Він витає мене ввічливо, але дуже стримано. Після перших моїх слів він стає привітнійшим.

— Пані, українка? Мають справу до мене? Прошу дуже! Здалека ідуть пані? З-за Тернополя? О, то десь пані змучені... Треба б кави... Михасю, скажи Марті, щоб дала каву! Прошу пані до покою!

Входимо в невеличку кімнатку, — вона, видно, й їдальня й витальня, — чисто прибрану, з образами на стінах й занавісками на вікнах.

— Я, бачуть пані, сам тепер у-двох з сином. Мої доньки, прошу пані, за кордоном, в С — ві. Були там у тітки в гостині перед війною. Як війна почала ся, то там і лишили ся. І тепер вони в Австрії, а я в Росії. Тяжка то річ, прошу пані, війна. І син два роки не вчить ся...

Наче хмара лягає йому на лице: воно стає сумним, поважним. Певне думає він у сю хвилю про жінку, яку видно давно втратив, про доньок, яких давно вже не бачив, про сина, який страждає з ним у-купі.

Говоримо далі. Ми — ніби давні знайомі. Рідна мова зближує нас. І нагадуємо собі спільних знайомих, — співбесідник мій бував на Україні, знає тамошніх людей.

— За тих два роки війни багато перебувало в нього офіцерів, росіян і українців. А пані, — сестра? Сестра від шпиталю? Ні, від захоронок... Яких захоронок? Тих, що ще їх нема? Що мають ще бути? А також пані хочуть творити щось в роді шкіл? О, се було б добре, як би вдало ся пані... Тут же на всі наші бажання „нельзя“ відповідають. Чи є тут сироти, питають пані? О, е... та й усі ми тепер сироти, опущені долею.

Стара Марта вносить каву.

Входить Михась і ми троє сїдаємо до столу.

Батько й син частують мене надзвичайно гостинно й під сей час священник залишає розмову про справу, а розпитує про Україну, про наше життя.

— Знають пані, тут на зверху, наче й війни нема, тихо якось. Та й ніколи тут боїв не було. Сюди, ще в початку прийшли москалі, забрали край і вже на тому стало, боїв не було. Але скільки навоювали ся вони з мирним населенням! Тут, знають пані, як стояло військо, по селі бували невпинні грабунки, вбивства, насильства... У мене реквізувано покої. Офіцери галасували, гуляли, що не дай Господе! Я тоді благословляв долю, що доньок не було дома. А з Михасем, то ми часами ховали ся в яму. Викопали собі її в саді. От я пані покажу її. Прошу!

Каву ми скінчили й перейшли в садок. Серед молочно-білого вишняка мені показано діру, накриту хмизом. Михась стрибає в неї, — там широка яма.

— Оттут від „освободителів“ ми ховали ся.

Михась вилазить і ми йдемо далі.

— А тут у нас колись обоз стояв, — вказує священник на площинку, обсажену мершавими деревцями з сухими, обломаними гильками. — Всі дерева поламали, попсували нам салдати й коні.

— Прошу пані, — підходить до мене Стефан, — чи пані поїдуть нині далі? Пані ж хочуть до З—у... то, чи не запізно буде?

— Як, уже їдуть пані? Правда, пані на хвильку, по дорозі, вступили до нас. Але ж ще ми не обговорили справу пані... Я б хотів пані докладно зазнайомити з ситуацією... Як пані дозволять, я дам для нічлігу покоїк. Наша Марта все влаштує... А завтра пані виїдуть вчасненько. Пані спочинуть. Та й коням слід віддихнути.

Я згоджуюсь переночувати.

— Так буде ліпше, прошу пані, — каже Стефан. — Коні по-томили ся.

— То пані питали ся, чи є тут сироти, — вертаєть ся до моеї теми священник. — Ой, є їх тут багато, бо батьків багато полягло, погинуло, а матері повмерали від горя... Але сиріт наші люди порозбирали й виховують, як можуть. І як приходять люди з Росії й кажуть їм „дайте нам сиріт, ми їх доглянемо“, то... пані знають, який тут острах перед усім, що несе Росія? Що доброго може дати ворог? — кажуть люди. Мало того, що військо в боях аруйнувало країну, руйнуєть ся й усе життя мирного населення. Замикають ся церкви, нищать ся школи, палять ся читальні... Священики й учителі, як арештанти, ідуть під нагаями у Сибір. От, нашого вчителя арештували й вислали за те, що збирав діти в себе й ніби вчив їх, (яка то наука без підручників?). В сусідньому селі жінку священника, саму безпомічну жінку, відірвали від дітей і десь етапом погнали... За що? Москвофіли зводять рахунки, доносять військовим начальникам, що се шпіони... І культура наша нищить ся, молодь дичавіє.

Михась, який слухав усе те зажурено, встає й виходить.

— І він дичавіє, й се болить його, — хитає головою священник у слід своему синові.

— І я пані по ширости скажу, — глянув він на мене уважливим, щирим поглядом.

— Пані мають діти? Так? То ліпше хай пані вернуть до своїх дітей... бо тут пані не вдіють нічого. Що пані зроблять з тою бідою, що тут панує, з безправем? Захоронку пані влаштовують?.. Най пані виведуть з нашого краю військо, заберуть жандармів, доглядачів, наших „освободителів“, — от тоді пані мали б тут що робити! Та тоді й ми б мали що робити... Ми нагодували-б біду голодну, ми школою загоїли-б душевні рани дітей... Були вже у нас гарні люди, здаєть ся мені, від Земського Союзу; вони влаштовали нам кооперативну крамничку й дуже пожиточна була та крамничка. Та що з того? Вона існувала доти, поки не зявив ся в селі якийсь хижак-шпигун; він знайшов у крамниці „крамолу“ й зараз же арештовано й вислано організатора крамниці й селян, що брали в ній близшу участь.

— Прошу мене вислухати! — кажу я священникові у відповідь, дивлячись в його розумне, дуже суворе обличчє. — Я не поїду до дому... Я мушу тут працювати. А як би я й поїхала, то придуть інші замість мене. Нас багато таких, що не можуть диви-

ти ся, як палає наша оселя і ми мусимо щось у ній рятувати. Діти — се цвіт нації... Врятуємо, що зможемо. Вам зараз руки зв'язані, в нас вони вільнійші. Захоронки для дітей ми маємо право закладати, так само, як і денні притулки, „ясла“. А в них треба ж учити дітей, — ось і будуть неофіційні школи. Ми веземо сюди й книжки й щире серце. Як нема сиріт, себто не дадуть їх нам із хат, нехай присилають їх нам на день. Невже ж і сього боятимуть ся? Власне, як їх освідомити, приєднати до сього, то й не боятимуть ся. Ось тільки помешкання треба... Чи нема тут у селі вільного помешкання?

— То пані тут хотіли влаштувати захоронку? Які ж тут помешкання? Нема їх, — суворо відказує священник.

— Тут же й війська нема...

— Нема тепер, але було... й усе понищило!

— Тату, а почта, а уряд громадський? — озивається Михась.

— Та що там!.. І се понищене...

Я мовчу. Бачу, почуваю, що не хочуть тут мене, моїх плянів, моєї діяльності... Не хочуть нічого, що несе „ворог“... Боляче мені, але що зроблю?

Прощаю ся, щоби спочити.

— Пані змучені?.. Добраніч!.. Марта принесе вам вечерю до покою.

Я дійсно змучена, а священник, очевидно, втратив охоту до розмови, коли довідав ся, що я хочу в його селі почати якусь діяльність. Він мені, як українці, спочуває всім серцем, але як представницю російської організації, як особу офіційну, близько коло себе бачити не хоче... Бо й небезпечно йому приймати мої пляни прихильно...

В маленькім покою затишно, привітно.

Легкий стукіт у вікно. Відчиняю, — Михась.

— Прошу пані вибачити!.. Але, як пані згадали за книги... У нас нема їх... Скільки було, — все попалене, понищене... Може пані мають декілька коло себе... я до ранку подивив ся би...

— А як же, єсть!..

Витягаю з дорожньої торби кілька книг, що взяла для себе, й даю їх йому.

— Дуже дякую пані й перепрашаю... Добраніч!

І Михась зникає. Саме в сю хвилину Марта вносить вечерю.

Нашвидку їм і лягаю, але від втоми не можу заснути. Чуваю за стіною розмову. Два голоси: тонкий, юнацький і низький, суворий.

Чи тут тонка стіна, чи двері за килимом біля мого ліжка, — добре чути окремі слова.

... Нічого нам не буде, тату, як будемо тримати ся обережно... Пані можуть звернути ся до війта, війт мусить знайти помешканне, мусить загалом мати діло з офіціальними особами... Як би татко порадили пані... І пані тут лишили ся би... Ми так давно не бачили людей. Була-б якась школа, книжки... А діти, а селяни за школою затужили...

— Михасю, чи ти розумієш, що кажеш? Школа, селяни? Та-ж ми мусимо сидіти тихо й край! Куди крок не ступимо, все трактуєть ся як державна зрада. Хіба ми можемо працювати у-купі з заводовниками?!

— То ж ми можемо не працювати, а так...

— Досить мати якісь відносини, щоби зараз було підозрінне...

— Хіба-ж ми не можемо для свого народу хотіти добра, тату?..

Я закутуюсь з головою в подушки, бо инакше мимохить все й далі чутиму, а се-ж говорить ся не для мене... Та й голос юнака, Михася, крає мені серце...

Що приніс ранок.

Призвичаена на фронті вставати рано, я, ледве зійшло сонце, вже на ногах. Оглядаю подвіря. Біля стайні коні схилили голови над сіном. Виходжу в садок. Свіжий, затишний, розкинув ся він на ярках, простелив ся в гору, до зелених ланів.

Піти-б і собі туди в гору, до зелених ланів, але росяно ще... Йду стежкою на подвіря.

Бачу, не я одна встала. На подвірю розмовляє мій господар з візником. А візник уже запрягає коні, памятаючи, що ввечора я сказала йому бути готовому раненько.

— То вже їхатимемо, пані? — гукає візник до мене.

— А вже-ж!.. — відповідаю я й вітаю ся з священником, що підходить мені на зустріч.

— Добридень! Чи пані добре спали у нас? А може пані ще не пойдуть од нас? Може побудете ще трохи у нас?

На лиці священника глибока задума й привітність в його очах, запалих від безсонної ночі.

— Та чого ж я тут сидітиму, як нема помешкання? Як населення не потребує нічого...

— Так, не потребує... Ох, пані, пані... Прошу, ходім до горόδу, там можна сісти!

Сідаємо за будинком, серед запашного квітника, на лаві, біля столу. Якийсь час дивимо ся мовчки на себе.

— А може, прошу пані, пані й знайшли б собі тут помешкання, правда досить зруйноване...

— Як зруйноване, то можна-б полагодить. Але-ж ви казали, що нема...

— Треба вїта закликати... Може вїт знайшов би... Тільки, чи пані мають дозвіл на захоронку від пана начальника повіту?

— Ні ще!.. Не могла ще з ним говорити, не знайшовши місця для захоронки.

— Але пані дозвіл матимуть?

В голосі священика якась нерішучість. Ніби він щось надумав і вагаєть ся. Дивить ся пильно на мене, питаєть ся у душі своєї й міркує.

— Певне матиму дозвіл, — відповідаю.

— І пані будуть старші від жандарма?

Здивовано дивлю ся на його благородне, суворе обличчя.

— Як то?

— Від нашого жандарма, що всім править у селі?

— То тут є такий правитель?.. Ну, що-ж? Певне, й буду старша від нього, і він залежатиме від мене, а не навпаки.

— Прошу не гнівати ся на мене за вчорашнє, — каже священик. — Я є перший прихильник намірів пані. І як дуже хочу я рятувати наш край і його дітей, — пані не знають. Але таке наше становище, що найкраще сидіти тихо... Та тихо не сидить ся.. Я думав, пані, я не спав цілу ніч. Книжки оглядав ті, що пані дали Михасєви, з Михасєм розмовляв... Досі приходили до нас ті, що руйнували нас, нищили всі наші здобутки, палили нам книжки, а пані будувати хочуть, несуть нам своє серце, дають нам ті скарби, що ми втратили, — книжки. Знають пані, — можна голодувати день, два, коли знаєш, що на третій їстимеш... Можна терпіти мовчки рік, другий, коли знаєш, що на третій вже по всьому! Але коли нашій біді кінець прийде? Коли наше горе припинить ся? Коли наша руїна відбудуєть ся? Коли спокій настане? Коли школа буде й діти перестануть дичавіти?.. Хто знає, коли се все буде... А тим часом, як одсунути руку, що несе пожиток духовий та й матеріальний заразом?

В голосі священика вже не чути вагання. Він говорить рішуче й ніби впевняє когось:

— І хоча невідомо, як усе те скінчиться ся, хоча невідомо, хто остаточно запанує над країною, — чи знайде він, той переможець, хоч зерно „державної зради“ в тому, що зголоднілі люди брали поміч од „ворога“? Ох, сей „ворог“! Чи є, пані, більш нещасливий нарід за нас, українців, щоб був сам собі ворогом?! Щоби брат мій з Волини був мені „ворог“, щоби ішов з рушницею проти мене, свого брата з Галичини?

Раптом священик замовк. І за хвильку вже своїм звичайним тоном, яким говорив вчора, що помешканя нема, каже:

— Може пані оглянуть наші хати? Деякі порожні, може яка подобаєть ся. Я пішлю за вітом, він запровадить паню... А я — до церкви... Час уже помолити ся з людьми. До побачення!

Йдемо вулицею. Віт невисокий з розумним, інтелігентним обличчям, у піджаку й черевиках, — попереду. За ним Михась і я.

Підходимо до великого, колись, видно, гарного будинку. Він без вікон, без дверей, та без даху.

— Се наша школа... На одній половині була читальня, — каже Михась.

В середині — ні підлоги, ні стелі. Бруд, багато сміття. По-дерті книги лежать долі в болоті.

— Тут салдати ставили коні, — озиваєть ся віт.

Розумієть ся, се не помешкання для нас. Я виходжу мовчки й чекаю на вулиці.

Йдемо далі.

Пробудило ся село. Виснажені люди з темними, сухими обличчями спішать до роботи. Хто до „каміння“, хто до ліса.

— „Слава Йсу!“, — витають вони свого віта. Відповідаю і я разом з ними: „На віки слава!..“

Ось довга обшарпана хата. В ній містить ся крамниця. Біля дверей стоїть господар крамниці, жид, з чорними, довгими кучерями, а на призьбі його жінка в перуці й ціла купа кучерявих горбоносих, з блискучими очима, дітей. А отсе — бувша почта, тепер будинок без вікон і дверей. Стіни облуплені, печі розвалені.

— І тут салдати стояли, — чую голос віта.

А кругом садок веселий. Пташки щебечуть, радісний ранок зустрічаючи. Так ніби не було тут ніколи дикого натовпу, не тріщали стіни й самі дерева. А було завжди, як зараз, тепле сонце, ясне небо та спокій...

Пройшовши ще трохи, підходимо ми до високого, на два поверхи будинку. На йому напис: „Уряд Громадський“.

Одна зала, друга... На диво й вікна цілі й двері цілі. Де-не-де хіба тільки бракує шибки. Підлога вікрита подертими паперами, а в кутку третьої меншої кімнати розбита й роздавнена залізна каса.

Східцями підіймаємо ся на другий поверх. Там кілька невеличких кімнат, трохи понижених, але з підлогою, зі стелею, вікнами й дверима.

— Отсе, мабуть, і є те помешканне, яке доведеть ся нам узяти.

До „пана начальника“.

Як чисте небо й гаряче сонце, а навкола безмежні простори жита з маками та волошками, можна забути на хвилюку про людську біду, й ту, яку що-йно очі бачили, й ту, що ще насуваєть ся.

„Вісьта!.. вісьта!.. — часто гукає візник на коней.

Ми ідемо вузьенькою доріжкою, поміж житами.

Згодом я бачу якийсь величезний димар (може якась фабрика) й багато будинків. Наближаємо ся до міста. Треба приготувати ся до розмови з повітовим начальником. Розмова мусить бути дуже дипломатична. Він — представник адміністрації, що має забороняти всяку шкільну науку; я — представниця громадської організації, що вважає потрібним провадити сю науку, хоч би в формі захоронок, притулків дитячих, і, розуміеть ся, на рідній мові.

Ну, як се такий повітовий начальник, як у Тернополі, міркую я, то з ним легко буде порозумітись. Він не знає і не цікавить ся знати, що робить ся в його повіті. Значить, тоді можна хазяйнувати!

Казав священик, як ми прошали ся, що тутешній повітовий начальник — великий пан, „граф“, магнат з дуже високих аристократичних кругів. А я не вмю розмовляти з такими панами... Та що там „не вмю?“ А хіба я вмю все те, що роблю тепер? Хіба я вмю влаштовувати захоронки на фронті?

Довга, брудна вулиця — початок С-ту. Вартовий, як водить ся, питаєть ся за документами. Я звертаю увагу, що на стовпі назва міста та численість населення написано не тільки по російськи, а й по українськи. Не так, як у тернопільським повіті,

де затерто написи українські, а поверх їх владною рукою намальовано російські.

Довга, брудна вулиця веде до базарної площі, де серед клясичного бруду розкидано дерев'яні ятки; хазяйкують у них чорні, сухі, довгополі та довгокучеряві жиди. Сюди ж, до тих яток, тулять ся брудні заулки з обшарпаними халупами, з купами чорних, заялзених дітей, біля яких метушать ся їх передвчасно постарілі матері в чорних перуках на голові.

Галас, гомін, курява...

А в кінці площі сіро-біла церква, велично й спокійно підіймає свої бані до неба. Далі за нею — садки. Серед тих садків видно верхи будівель.

Там зелена вулиця, пишна й затишна. Рай після галасливої метушні на забрудженій, душній площі. Чепурні, граціозні білі будинки, вілі, у вінках з земени та квіток. І майже на кожному будиночку хоругов із червоним хрестом: то шпиталь, то майстерня, то склад, то аптека. І всюди салдати. Де ж господарі будинків? Де ті, хто дбайливо будував сі білі стіни, доглядав сі зелені дерева, садив сі прекрасні квітки?

— Отсе староство! — зупиняє коні візник.

Чарівний двохповерховий будинок серед зелені. На бальконі дошка з написом: „Начальник Скалатського уїзда“.

— Их сіятельство еще не принимают, — одержую відповідь у канцелярії.

Чекаю в прийомній. Як докучило, виходжу на сходи.

В коридорах чисто, чепурно. Дійсно, думаю, мабуть „сіятельство“ дуже аристократичне. І звикло „не в примїр сатрапам східним“ до чепурности.

Вже прохають мене до кабінету.

Граф сейчас вийдет, — елегантний адютант вказує на двері.

Ясний, веселий кабінет, і все в ньому блищить. Крізь напів одчинені двері видно велику, білу залю, з малюнками, роялем, вазами, килимами. Далі ідальня — довгий стіл з посудом, з їдою.

Не встигла я поміркувати гаразд на тему: „кому привольно — весело жити на фронті“, ... бо вже ввійшов через маленькі бокові двері „пан граф“. Високий, поставний, величний; у всій його постаті, в профілі сивої голови, в зарисї носа й чола щось дуже аристократичне і чужоземне, — чи польське, чи німецьке. І обличчє ніби трохи подібне до портретів осіб царської родини.

— Прошу сідати, сестро!

Ах, се „сестра“! Так зразу кожен думає, що я сестра, звичайна сестра із шпиталю. І що моя справа дрібненька: якась скарга, якась прохання.

Отже я починаю пояснювати, що я організаторка нової великої справи, представниця значної громадської організації; що я хочу порадити ся (так власне: не прохати чого, а порадити ся) з місцевою адміністрацією, яка вже знайома з місцевим життям і може дати цінні вказівки.

— Які вказівки? Ми знаємо повіт, як свої п'ять пальців. Ось він тут увесь.

Граф вказує на мапу.

— Де тут сироти? — питаю. — Де загалом бідують діти?

— У мене в повіті нема сиріт, нема населення, яке бідувало б. У мене всюди харчові пункти, захоронки, — погідливо відповідає граф. — Подивіть ся! — вказує олівцем на карту: ось у Г-ві захоронка й харчовий пункт, у С. пункт, у Б. амбуляторія й захоронка. О, у мене в повіті нема лиха!

— Я знаю, що є захоронки в повіті, проте думаю, що безпритульних сиріт багато. Ось я й думала ними зайняти ся...

— Але ж нема сиріт у мене! — категорично заявляє граф. — Кому, як не мені, се знати?! — Може маєте ще яке прохання?

Коли так, то маю прохання:

— То я хотіла б в таким разі тих сиріт, що є по інших повітах, збирати й оселити їх в однім із сел вашого повіту, зробити для них захоронку. Я намітила село Б. і хочу прохати вас дозволити мені там се улаштувати.

— Чому ж там? Чому неодмінно в мому повіті? — підозріло дивить ся граф холодними, сірими очима.

— Маю багато причин для того. Б. — се „тил“, а дітей краще тримати далі від позицій. І немає там війська, — харчі дешевші, і є вільне помешкання. А се дуже трудна річ знайти вільне помешкання, бо все, або зайняте військом, або знищене.

— А, так... Се справедливо! — запитливі вогники в очах графа зникли, зморшкві збігли з чола. Впевнив ся, мабуть, що нічого підозрілого в мені й у моїх плянах нема. — І я буду радий дати у себе притулок такій гарній інституції, яка під проводом пані (граф згадав, очевидно, що перед ним дама, згадав свої світські звичаї) буде взірцем для інших...

— Я просила би дати на папері розпорядження до місцевої адміністрації не „чинить никаких препятствій“ і навіть допомогати...

— А, зараз!

Граф давонить. З'являється ад'ютант.

— Треба так і так написати й дати письмо на руки пані...

— Ось мої документи, — кажу, щоби списати з них докладно мое ім'я й інші відомости.

— А, дякую! — граф вельми задоволений з моєї догадливості; йому, видно, ніяково було запитати про документи.

— А чим займатимуться діти в захоронці? Треба ж, щоб вони не сиділи без діла.

— Вчитимемо їх ремесла, шити будуть...

— Вчити? Ні, вчити неможливо! Ніякого навчання!

— Я кажу: шити... дівчатка шитимуть, хлопці щось інше робитимуть. Тай думаю, що почитати їм щось можна...

— Так, але тільки не вчити... Се заборонено. І хто ж займатиметься дітьми? У вас є помічниця?

— Думаємо прохати до помочі місцеві учительські сили. Се не заборонено?

— О, ні, се можна... тільки про кожний окремий випадок прошу повідомляти мене. Вони працюють і в тих захоронках, що вже є, і умудряються навчати грамоти дітей без книжок, і я не борюся. Але книжок не можна ніяких!

— А казочки почитати дітям з книжки? Невже й сього не можна?

— Ні, можна! Тільки опріч казочок — ніяких книжок!..

Ну, думаю, се вже ми побачимо, чи ніяких, чи ще які буде можна...

Ад'ютант несе папір і документи. Граф підписує, встає і прощається.

— Бажаю вам успіху, — стискає він мені руку, — такого успіху, з яким працюють у повіті інші інституції вашого комітету. Певне бачили шпиталі, харчові пункти... Се все ваші, комітету вашого... Прекрасно працюють... Ваші товариші найкращі працьовники.

Граф певне думає, що він у салоні і привітний без краю.

Нарешті в супроводі ад'ютанта, який мабуть під впливом графської ввічливості провозжає мене по сходах, я виходжу на ганок, вмошуюся в свій візок і від'їжджаю з тріумфом.

Папери, що дають мені владу та право сміливо хазяйнувати, в мене в портфелі!

Ми будуємо тут свою будівлю!

— Ну, то пані тепер будуть у нас і за коменданта і за губернатора, — жартує суворий о. Роман, перечитуючи папери графа.

Сидимо по обіді в садку. Широке гилля старого горіха захищає наші голови від сонця; пахощі бужку заспокоюють наші нерви; червоні півонії звеселяють наші очі.

Мовчу. Так не хочеться вже нічого говорити... Хочеться тихо сидіти й хіба обмірковувати, що далі робити, дивлячись на хатки в яру, на просторі лани на горбах.

— Ну, бо в нас військо не стоїть, то й військового коменданта нема, — провадить свою мову о. Роман, — а до pana начальника далеко. І мають пані від нього повноважність. То пані потребують тільки викликати жандарма, повідомити його про все, звеліти йому знайти помешкання. Що? Пані кажуть — помешкання є? Ні, ще нема! Забудьмо прошу пані, що я вам порадив його, забудьмо, що пані українка і що я українець. А гляньмо, як справа стоїть офіційно: пані — від російського уряду, я — австрійський горожанин окупованої країни. Що може бути спільного між нами? Ніщо! І яке мені діло до пані, до того, що їй треба якесь помешкання? А як прийде жандарм до віята й скаже, що треба дати помешкання для захоронки, то війт може дати той самий уряд громадський, що пані оглядали вчора. А як прийде російський жандарм до мене й скаже: маєте дати помешкання для пані добродійки, наприклад, — я дам його, я мушу дати...

Розумію... Тепер я все розумію. Я мушу тут бути якимсь комендантом, примусово відбирати помешкання, заводити свої порядки. І місцева людність а з нею і священник і війт коритимуться сьому всьому, як неминучому лихові. Так мусить бути! Але яка ж нова, трудна роль мені!

— Дякую! — кажу я священникові, — значить, ви кажете мені у вас лишати ся. А може ж я в захоронці влаштувала ся би!

— Я дуже просив би пані й на далі задержати собі в нас покоїк. Нам було б приємне товариство пані і як би військо чогось знову прийшло, я був би спокійний; офіцері не реквізували б мого помешкання, побачивши, що вже пані раніше се зробили.

— Добре!.. Я вам дуже дякую! — втомлено кажу я. — Значить, ми почнемо будувати тут свою будівлю.

О. Роман дивиться на годинник і встає:

— Я, прошу пані, йду знову до церкви молити ся. Так до кінця мая.. До побачення, до вечора!

А вечір уже поволі надходить, рожевий, задуманий, мрійний. Тиша й спокій у повітрі в садку, на ланах, на горбах. Ще як би й у білих хатинках, що там сумують у долині, оповиті вінками бузку!.. Там наче тиша... Але немає спокою...

— Будемо будувати свою будівлю, — кажу знов я сама до себе.

Треба Іру покликати, учительку підшукати. Та ще ранійше опорядити помешкання. І не гаючись, їхати далі, туди, де в лісі, під небом, живуть люди.

Обмірковуючи всі дальші кроки, всі подробиці роботи, я сиджу довго в садку. І кілька разів я спостерігаю там високу юнацьку постать, що зявляється із-за рогу дому, знову зникає, й блукає далекою стежкою, наче не зважаючись, підійти до мене. Се Михась. Він наче має щось сказати мені й не наслідкуєть ся.

Від утоми я не можу ворухнути ся; думки десь зникають, мрії опановують моєю уявою. І я готова до вечора, до темноти сидіти тут і дивити ся на хатки, на лани, на околиці, на село, яке з обох боків захищене від усякого нападу, від усього лихого; на село, на початку якого й на кінці пишуть ся білі, величні постаті — Ісуса та Пречистої Діви з добрими лагідними обличчями та зворушливо піднесеними для благословення руками.

— То для ремонту мені треба глини, цегли, скла... Треба робочих рук.

Передо мною стоїть молодий моторний жандарм (стражник) і уважно слухає.

— Слушаю, сестрица!

Він що-йно ознайомив ся з паперами від повітового начальника й вони, а особливо підпис „граф Ж...“, зробили на нього надзвичайно сильне вражіння. Вже потім я довідала ся, що всі адміністративні розпорядження підписані були завжди помічником начальника, а сам граф свою руку прикладав лише в важких випадках; тому, коли низші урядники бачили підпис графа, душа їх починала тремтіти. Сьому сприяло ще й те, що сам граф був мало не царського походження.

— Глину привезуть мужики, я їм прикажу; цеглу також... Потім прижену жінок на роботу. А по скло доведеть ся вам післати у П. Підводу доставляю вам. Все, що вам треба, сестрица, тільки гукніть. Дело доброе задумали. Акуратная квартира будет. А

для вас самих — найлучче тут і оставайтесь. Маєм на то полное наше право — по военному времени реквізовать. А лучшей комнати по усім селі не знайду вам.

— Так, щоби завтра була глина! — я перериваю його.

— Слушаю!.. Будеть!.. Приказано „полное содѣйствие оказывать“... всьо будеть... Щасливо оставать ся!

Стражник сів на свого коня й зник.

Михась, що досі ходив по подвірю, здалека поглядаючи на „жандарма“, зявляеть ся біля мого вікна.

— Він, сей грубий, некультурний жандарм, — схвильовано починає Михась, — він має тут повне право! А я, я — горожанин свого краю, не маю жадного права; не маю права навіть своєї книжки почитати, бо він видере мені її з рук і спалить на цигарки! Вони — оттакі, як отсей, — спалили нам книги, зруйнували школу, нашу душу отруїли. Пані, чому ми такі безсилі супроти них, супроти сих варварів? Чому наш край у неволі? Чому не обеднаний він і чому не ми господарі свого краю?! Чому чужинці мають повне право до нашої землі?! Пані, хіба се багато хотіти, щоби самому в своїй хаті господарювати, не зазіхаючи на ніяку чужу хату? Хіба се багато: хотіти годуватись своєю культурою, жити своєю вірою, своєю мовою?! Вони нам церкви та школи позамикали, вчителів та священників вивезли на Сибір. Навезли свою мову, свої книжки... Вони нам душу хочуть забрати... Але ні, не заберуть!.. Не дамо!

Очі юнакові палають блискавицями. Чорні брови зсунулись над ними. Він увесь блідий, схвильований і рішучий.

— Знаете? — говорить він далі:

До бою сто тисяч робітників стане,

На смерть, на смерть, на смерть вам, тірани!

— Тихо, Михасю! — кажу йому лагідно, ніжно, як мати. За сих два дні мою велику симпатію здобув сей палкий, талановитий, нещасливий юнак. — Заспокойте ся!

— Не заспокою ся! І чому мене ще не взято до війська?! Був би боров ся... А то лише нидієш тут...

— Боролись би, Михасю, на війні? Ні, там тільки били ся б. А бороти ся будете в час спокою. Й довго й завзято ще доведеть ся бороти ся нам. От тоді ваш запал, ваш огонь вдіють багато.

Михась ще хотів сперечати ся, але угледів книжки, що недавно я витягла їх з коша.

- Можна подивити ся?
- Прошу взяти почитати!..
- Дякую!

Висока струнка постать зникає в напрямку до саду.

Я приймаю щоденні рапорти стражника (на щастя вони вже не будуть щоденні, він дуже зайнятий, і я на будуче звільняю його від обов'язкових щоденних одвідин).. Приймаю глину, цеглу, доглядаю за робітницями, за муляром, за опорядженням „уряду громадського“, нашої будучої захоронки. Але хіба се робота? Хіба се та жива, горяча праця, до якої я їхала?

Правда, я ще розмовляю з населенням, з людьми, які приходять питати за захоронку. Пан-отець сказали їм у церкві, що се добре для них буде, хто хоче може дати тих сиріт, яких удержує; хто хоче посилатиме з хати на день своїх дітей, — і люди цікавлять ся, приходять, розпитують. Але на сьому й кінчить ся справа: записувати дітей не зважають ся, все більше про хороби радять ся, прохають ліків. І знову я відчуваю, яка я безпомічна перед сею великою, тяжкою бідою, і які мізерні мої засоби, щоби допомогти їм.

Примусові роботи коло каміння, знуцання, нагаї, голод, хороби, туга за тими, хто в війську, за тими, хто на Сибіру, — така біда в них, а в мене, окрім слова потіхи та кількох книжок, що є для них? Правда, я можу нагодувати кількох сиріт, як вони дадуть їх мені, можу навчати й доглядати їхніх дітей, як вони стануть їх присилати мені... „Але, як їх заберуть до Росії, наших дітей, прошу пані? Нехай ліпше дома сидять!..“ Хочу сказати, що ні, що не заберуть. Але, чи можу я дати їм певність у сьому?

І коли у вечорі я сиджу на горі, в саді священика, і дивлю ся на хатки в долині, оповиті вінками з бузку, мені не здаєть ся вже більше, що тиша панує в тих хатках. З тих хаток учувають ся мені: жалі, нарікання, сльози й ридання.

(Далі буде).

В країні горя й руїни.

(Подорожні враження).

У тих, що ще в своїй хаті лишили ся.

Михась і я ідемо по вчительку. В сусідньому селі, — казав о. Роман, у старого вчителя є кілька доньок; серед них є і правдиві вчительки, є й учениці семінарії. Може хто з них згодить ся переїхати до нашої захоронки порядкувати дітьми.

Невеличкі, але здорові й сильні коні о. Романа — я їх заарендувала собі для поїздок, поки не куплю своїх, — швидко мчать серед зелених ланів. Ми звертаємо з широкого шляху, з шосе, й ідемо вузькою дорогою, яка сірим пасмом веть ся до села, що вже розстелюеть ся перед нами.

Як звичайно край села кузня, далі жидівська крамниця. Ось місток через вузьку річку; далі починаеть ся вулиця й низка білих хатин серед цвітучих садів. Біля де-яких хатин бавлять ся діти; їх матері зявляють ся часом то біля дверей, то біля вікна. Сьогодні ж неділя й вони дома. А біля старенької деревляної церкви на цвинтарі посідала юрба дівчат. Вони відпочивають і тихо говорять про своє, тільки їм відоме.

У бік від церкви стоїть високий, чепурний з ділими вікнами будинок — уряд громадський. Кількадесять чоловіків та молодичь із малими дітьми сидять на сходах та на лавах біля будинку. Дехто на траві. Спочивають і може обмірковують які громадські справи. Сьогодні вони самі собі пани й ніякого жандарма нема над ними. Він певне десь замкнув ся в своїм кутку й чи спочиває, чи ні, але не виходить. Нема з ким посвяткувати йому, нема від кого почути слово привіту. Він — завойовник і чужинець.

Як глянеш на се святочне, тихе село, ніби й війни нема, здаеть ся. Дивно тільки, що не видно парубків, не видно молодих чоловіків.

Хтось страшний і таємничий забрав усіх їх із села.

Школа, квітник перед нею, й садок поруч, — се на диво чепурний затишний куток у сім селі. Не тільки шибкі цілі у вікнах, а ще ажурові занавіски на них, і вазони з квітками.

— Тут, де вчителі лишалися на місці, — каже Михась, — і школа зберіглася часом. Але таких мало.

Ми зупиняємося й вилізши з візка, йдемо стежкою серед моря запашних квіток — до ганку. Як до доброго приятеля, привітно, радісно виходять на зустріч Михайлові дві панночки, — Зоня та Ганя, як він рекомендує їх мені. Вони здивовано й стримано витаються зо мною; потім ввічливо просять нас до покою й зникають на хвилинку.

Чудові старі гравюри, шафи з книжками й нарешті старенький довгий рояль у кутку селі великої хати та скрипка над ним говорять про добрий смак у сій родині сільського вчителя.

В супроводі одної з молодших панночок — Зоні, входить старша панна з зажуреним обличчям.

Пізнійше я довідалася з розмови, що її наречений десь у полоні в далекій Росії й вона вже давно немає від нього ніяких звісток. Вона, ся панна Теофіля, вже дійсна вчителька від кількох років. Але чи вона взяла ся би за справу, чи хотіла б зайняти ся дітьми в нашій захоронці?

В кількох словах я й Михась розповідаємо обом сестрам про стан нашої справи.

Панна Теофіля співчутливо слухає наше оповідання й висловлює втіху з того, що бачить українку з Росії на чолі цього гуманітарного діла. Але вона не може взяти в нім участі, хоч і як би радо вчила дітей. Раз, що вона має постійну лекцію в місцевого діда; друге, що се могло би але відбити ся на дальшій її діяльності, як учительки в Австрії. Ні, вона ніяк не може...

Входить друга з двох молодших сестер, панна Галя; за нею високий, зігнутий, з сивими вусами та сивою чуприною батько, сільський учитель. Він поволі, обережно ступає, налягаючи на ліву ногу. Гостець, його хронічна хвороба, і в літку не дає йому спокою. А тепер і здоровій людині тяжко жити в світі, а що вже горому...

— Татку, прошу тут сідати! — всі доньки турбують ся коло нього, усаджують його в єдине м'яке крісло, присунувши сего крісло близько до мене.

Старий учитель уважно слухає мої пояснення й неймовірно читає головою.

— Ой, чи то власть ся все пані, як хочеть ся зробити? Тут, прошу пані, тільки жандармам вільно робити все, що хочуть, а більше нікому...

На сю мову виходить і старенька мамуня, така низенька, маленька, здаєть ся, менша від своїх дітей, і така добра й люба. На сивому волосою в неї чорна ажурова намітка; в добрих її очах багато любови та ніжности, а зморщок на стражденному обличчю в неї без ліку.

Вона простягає мені обидві руки й витає щиро. Потім вона сідає коло чоловіка й слухає його скарги на жандармів, а далі вона сама починає говорити :

— Ми тут, у сьому затишному селі, як на вулькані; що-денно ми чекаємо якогось вибуху. Мали ми вже кілька ревізій і поза тим не забуває за нас жандарм. А отсе не що давно вдерають ся до нас якісь козаки з нагаями й велють моему мужеві йти лупати камінь. Уявіть собі, пані, примусову, тяжку роботу для такого старого, недужого чоловіка! Ні, вірите мені? — не дала їм знущати ся над своїм старим. Просити, благати сих людей я вже не годна була, — всі вони завжди невблагані. Але я прикликала віята, а заки він підійшов, я й підступити не дала їм до мужа. Коли двійт прибув, я при козаках запитала його, чи є таке розпорядження від начальника, щоби вчителя брати до примусових робіт. Звичайно такого розпорядження не було й козаки мусіли забирати ся. І така повсякчасна боротьба з ними, з тими людьми, що себе називають „освободителями“!..

І ся старенька бореть ся, бореть ся за спокій своєї родини. Дивлю ся я на неї, маленьку, добру, і здаєть ся мені, що вся її сила певне схована в її серці.

— Тільки сина вона не змогла захистити від „них“. У ночі прийшли, забрали й повели кудись. І десь він тепер далеко, в холодній, суворій країні... Сльози ставть їй в очах і голос перериваєть ся. — Лише його скрипка лишила ся! Чи коли візьме він її до рук? Чи оживе ще коли вона під його пальцями? А був він справжній артист! Чи вірять пані?

Ганя, що під час розмови вийшла була в садок з Михасем, зараз вертаєть ся й щось шепоче на вухо мамуні.

Старенька встає.

— Прошу пані випити чаю!

Ідемо всі до маленької кімнатки. Посередині її стоїть чотирьокутний стіл; при одній стіні поставлена деревяна канапа, при другій — ліжка, накрите килимом. Поруч ліжка — шафа, за скляними дверима якої видно посуд. Тісно тут і мух повно.

Вікна в садок відчинені. Чути щебетання пташок; хвиля пахощів квітника вливаєть ся з теплим повітрям у кімнату

Сідаємо за стіл. І мені чомусь здається, що я давно знаю їх усіх, сих моїх нових знайомих: навіть юнака, що його скрипка гужить за ним на стіні, теж знаю, і всі вони дуже близькі мені й рідні.

Свобідно й просто я оповідаю їм свою справу. Розповідаю, як поволі творить ся у нас захоронка в Б.

— Тільки вчительки ще нам треба, людини, яка б любила дітей і вміла з ними поводити ся. І се мусить неодмінно бути тугешня людина, „своя“ для дітей. От ми й приїхали до вас, — кажу, звертаючись до старенької пані, просить когось з ваших доньок...

Старенька подивила ся на чоловіка, на доньок, потім на мене.

— Так нам любо й приємно бачити вас, пані: мило почувати в пані рідну людину — всі ж ми діти одної України; і такі симпатичні наміри пані, але ж ми, нещасливі люди, мусимо оглядатися на всі боки, заки зробимо один крок. Та нехай Теофілія сама скаже свої думки; вона ж у нас учителька.

— Я сам, — обзивається батько, — як старий учитель, стужив ся за дітьми. Ось так, здається, й відчинив-би для них двері... Коли ж „нельзя“!.. А може б мене, старого, пані взяли до захоронки? — сміється він.

— Я мамо, — озивається панна Теофілія, — казала вже пані, що я не можу взяти ся за сю справу, хоча й як се мені було б приємно.

— То може я, мамуню? — схвильовано вихоплюється Ганя. — Я ж маю лише рік до іспитів...

Я здивовано, а Михась тріумфуючи, дивимо ся на неї.

— Ти, маленька? — неймовірно питає мати. Та хіба ж ти умієш? Та хіба ти можеш одна-одніська їхати кудись у світ, одна жити?!

— Прошу пані, не кудись у світ, а тільки за пару кілометрів, — зауважує Михась.

— І не одна би там жила панна Ганя, а зо мною, або з особою, яка мене заступить, — додаю я.

Бачу, Гані дуже хочеть ся до нової роботи. І я взяла-б її з охотою. Хоч і молода, майже дитина, але гарно вихована й певне зуміє дати собі раду з дітьми.

Але мати неймовірно хитає головою.

— Ти ж ще не самостійна...

— То стане пavidше самостійною, — підхоплює панна Теофілія. — Направду, мамусю, будучи Ганею, я поїхала-б. Вопа-ж не ризкує

нічим: ще не вчителька, до того вона не повнолітна; отже на всякий випадок, як би там не склалося по війні, вона не буде відповідати.

— Я так думаю, мамуню, може б спробувати, — каже червоною Ганя.

Але мамуня неймовірно хитає головою.

Я дякую за чай і підводжу ся. Чи умовляти мені мамуню, чи ні, — я не знаю.

— Може пані були б ласкаві перейти ся по саді, — пропонує мені панна Теофіля. Ганя й Зоня підтримують гадку Теофілі й я мушу згодити ся, хоч уже пора до дому.

— А ми тим часом порадимо ся зі старим, — каже стара пані. Ах, як тяжко добре порадити собі! Ох, пані, як би вже скорше сій війні кінець!

В невеликому садку чисто, затишно й душно. В його кінці стоїть альтанка, де можна сховати ся від спеки, й туди веде мене панна Теофіля. Зоня, Ганя й Михась звертають на иншу стежку. В них свої думки, свої розмови.

А мені зараз і розмовляти не хочеть ся. Дивлю ся на поважну, трощечки сумну панну Теофілю, й мені самій стає зразу чомусь сумно. Скільки сивих волосинок долучить ся до тих, що вже біліють на її висках, поки дочекаєть ся вона свого нареченого?

Щось говорить мені панна Теофіля, але ті слова мені менше кажуть, ніж її вигляд, ніж ціла її постать. І я дивлю ся на неї, потакуючи мовчки головою у відповідь їй. Раптом, я помічаю, що її лице дуже подібне до лица матері. І в моїй уяві встає постать старої мамуні, низенька, лагідна, добра й тужлива. Бачу я її лице таким, як у ту хвилю, коли сльози зявили ся їй в очах. Бачу обличчя, густо засіяне зморшками, бачу й скорботу в куточках її вуст. І тут, серед сеї божої краси, серед зеленого килиму, вкритого білим цвітом, хочеть ся мені заголосити тужливо про те лихо, про ту біду, що притаїли ся по тихих оєлах, що сидять по хатах, що гуляють по широких ланах:

Гей, у лузі червона калина похилила ся,
Чогось наша славна Україна зажурила ся. —
А ми тую червону калину піднімемо,
А ми нашу славну Україну гей, гей, розвеселимо!

Тужливий спів чуєть ся з хати. Співові вторує музика. Баси журять ся, рокоцуть з початку тужливо, а далі бадьоро й навіть погрозливо.

Так! Похилила ся Україна й зажурила ся! Туга несеть ся від села до села; хмарою нависла над хатинами журба, прострала ся ланами, ярами.

Мовчимо, тільки слухаємо.

Біль матері, розпач дружини, ридання безпомічних дітей чути в тих згуках, в тій мелодії, в тих словах. Чути тугу безкраю, безупинну, що оповила цілу країну, що полонила людські душі. Уявляють ся ті, що ще недавно живі були в своїх оселях; ті, що душу й тіло положили за свободу, за братів, за свій рідний край; уявляєть ся, що вони, що їх тіни з нами й вїби їх голоси чути в сім співі.

— Отже так, як зійдуть ся разом з Михасем, то й виспівують! — каже до мене панна Теофіля.

Як же вони гарно співають! — дивуюсь я.

Еге, а ще, як був брат, так він на скрипці, як зачне... Без рінця слухала би його... Прошу пані, ходім до покою. Там ліпше буде чути.

Мені краще слухати в садку, але я згоджуюсь і йду з Теофілею в кімнату.

У витальні сидить мама. Вона слухає спів, не зводячи очей з молоді. Але молодь уриває спів. Се ми перешкодили.

Мені час їхати, і я починаю прощати ся.

— Прошу пані! — стискає мені обидві руки стара пані. — Нехай пані мені від щирого серця скажуть, що моїй Гані нічого лихого не станеть ся ані від російського уряду, ані від австрійського, як вона візьме сю посаду, — то я позволю їй їхати з панею. Можуть пані напевне се сказати? — Голос старенької тремтить, руки нервово стискають мої пальці.

— Що можу я сказати? Де можу взяти певність, що все скінчить ся добре?

— Не хвилюйте ся, мамо! — обнімає її пanna Теофіля. — Не хочете з Ганею розлучати ся, ну, то й не треба...

— Та, мамуню, нічого ж лихого не станеть ся, — горнеть ся до неї Ганя. — Я поїду...

— Та що розлучати ся? — звертаєть ся до мене мати. — Не се страшно... Могли б бачити ся часто, — предінь недалеко відси. І добре було б дитині зайняти ся корисним ділом тай заробила б собі щось. Але, зрозумійте, пані, як десь її заплють, або... або ще що. Пані такі поважні, такі вирозумілі... Я під охороною пані не бояла ся би пустить Ганю. Лише, як пані пообіцяють, що нічого злого їй не станеть ся.

Пообіцяти... А все те, що було вже?

Мені уявляють ся великі гурти, — між ними юнаки, майже діти, що міряють довгий шлях: від Галичини до Сибіру. І уявляють ся мені фотографічні картки, на яких видно, як австрійське військо, повернувшись в окуповані росіянами землі, випало людей за „зраду“.

Ні, нічого, я не пообіцяю, нічого я не можу сказати. Кожен тут сам, як почуває, так і робить. Хто сам свідомо йде на непевність, на небезпеку, за рідну справу, нехай іде, а умовляти, обіцяти щось... О, ні!

Як би я глянула в очі, сі добрі, страждальні очі старої мамуні, як би якась біда впала на її улюблену мизиночку!

У „громадського діяча“.

Дорога до В. — все житом золотим.

Час від часу назустріч нам білі постаті Христа й Марії простягають руки. „Спокій країні усій! — говорять вони своїм лагідним, добрим виглядом.

І хочеть ся з побожністю голову схилити перед ними, виявити свою покору перед сими втіленням любови й лагідности, перед сими євангельським „спокій вам!“ І коли нахилиєш ся, коли очі від неба блакитного спускають ся на золоте жито, раптом здригаєш ся від гуркоту гармат. І тоді ще низче хочеть ся схилити ся, власти лицем до землі, яка теж здригаєть ся від гуркоту... не бачити ні неба ясного, блакитного, ні зеленого простору, ні лагідної, доброї, зворушливої постати з руками, простягненими, щоби весь світ обняти.

А гуркіт гармат усе частійше, все дужче гремить.

Далі ми зустрічаємо безпереривні лави робітників; тільки се вже вони не камінь б'ють. Придивляю ся — вони риють окоп. Худі, висхлі, обдерті. А в очах у них — покора... І так довгі верстви: жито буяє; наливаєть ся колос, шепчучи надію хліборобським рукам, що викохали його, а сі люди, що навкруги, й не бачать його, й не чують шепоту надії — наче не для них се все. Перед ними одно: рити, рити, безупинно рити. В сих шанцях, виритих їх руками, завойовники ховатимуть ся; звідсіля завойовники влучатимуть у їх братів, у кривних... жандарм же не їх сюди, він тут над ними з нагаєм і стоїть. Отже рити, безупинно рити.

Далеко попереду щось має в повітрі. Таке дивне, чудне. Виявляюсь. Се літаки привязані, ніби висять у повітрі. Очевидно, се вартя; з них видно позиції ворогів.

— Гур... гур-гур... — безупинна канонада дає чути про близькі позиції.

Але я вже звикла до канонади й мене вона не хвилює. Бачу обриси будівель — се місто З. Купи будинків у зелених садів; димарі, дзвіниці й якийсь ніби палац під червоним дахом, на горі серед великого парку.

З-кий ліс, до якого я їду, ще далі, за сим містом. Але я думаю опинити ся тут на годинку й одвідати по дорозі пана начальника повіту. Бо в лісі, певне, є свій цербер, свій жандарм, і краще мені відразу мати з собою відповідні папери від пана начальника.

Лани зелено-золоті з білими постатями, символами любови та згоди, — вже за мною. Віздимо до міста широкою вулицею. Се ніби передмістя. Невеличкі, міщанські чепурні будинки, веселі садки. Аж ось рогачка й вартовий. На хвилину ми зупиняємо коней. Їдьте, їдьте! — махає нам салдат рукою, не беручи документів, які я простягаю йому.

— Де живе начальник повіту? — питаю.

— А ось так усе в гору, — показує салдат ліворуч. — Там — дійсно височіє прекрасний, білий будинок під червоним дахом.

Їдемо туди. Праворуч нас — парк; ліворуч, в долині місто. І таке мальовниче воно з блискучим ставком, сіро-білими банями церков, зеленими вулицями, що хочеть ся стояти й дивити ся на нього та думати: „Як гарно тут жити людям!“

Біля брами парку, на самій горі, двоє вартових.

— Чи тут пан начальник повіту?

— Тут, тут! — розчиняють вартові браму й показують у глибину парку.

Я входжу туди. Стежка — на право, на ліво, і стежка просто... Куди ж іти? Але в глибині, між деревами, біліє будинок. Я простую до нього й зустрічаю цілу групу людей, що виходять з бічної стежки на широку алею. Середнього росту, середнього віку, якогось сірого, невизначного вигляду добродій у військово-вому олязі тримає за руку дівчинку років шости. Поруч нього йде пані та другий військовий. Третій військовий, з сіткою в руках, зайнятий своїм ділом: величезний, товстий, він чигає на метеликів, і як де-котрий легковажно летить повз нього, він, емішно віджакуючи, махає своєю сіткою в повітрі й зручно вешляє бідне сотворіння в свої лапоти.

Помітивши мене, добродій сїрого вигляду, що веде за руку дівчинку, зупиняєть ся.

— Так, я начальник повіту, — відповідає він на мое запитання. й випустивши руку дівчинки, йде за мною, осторонь від усіх.

— Маєте справи до мене? — ввічливо питає. — Прошу!.. Зараз в кабінеті поговоримо.

Проходимо коло будинку, що занятий тепер, очевидно, канцелярією пана начальника. Селяни й міщани, з обличчями чорними, як і торби їх, чекають покірливо юрбою біля ганку. На їхніх змарнілих, висхлих обличчях — утома й якась байдужість.

— Павле Миколаевичу! — гукає пан начальник. — Займіть ся отсими біженцями!

— Зараз! — гукає товстий, величезний його помічник.

— Ось останнього спіймаю, — і, смішно підскакуючи, він женець ся за метеликом. Схопивши його, він повертає до канцелярії.

— Ох, сї біженці! Повертають ся тепер у свої села, просять документів, які б дозволили їм жити в своїх хатах. А се в лїнії обстрілу й я не можу пустити їх туди.

Так, я се розумію. Але де їм діти ся?

На ганку великого білого будинку дівчина лїт десяти, жмурячи очі від сонця і напружено стиснувши уста, пише щось дивлячись у книгу. Біля неї, на мініятюрному ліжку, заплющивши очі, спить велика усміхнена лялька.

Просторий передпокій, статуї, дзеркала. З передпокою видно величню, пишну залю з білими кольоннами, роялем, розкішними квітками й образами на стїнах. Входимо в великий, солідний кабінет. У ньому вигідні меблі темного дерева, блискучі книжні пафи з книжками в артистичних оправах. На шафаз — бюсти вази. Почуваю, ніби я не в прийомній повітового начальника, а в покоях великого магната. Та біля стола великого магната сидить невеличкий на зріст чоловік, з сїрим, невиразним обличчям, у військовім одягу, і перед ним купа паперів, а на окладинках видруковано: „Цїло №...“. Се вертає мене до дійсности.

— Чим можу служити?

З перших же моїх слів, зрозумівши в чім річ, пан начальник привітно вигукує:

— Я дуже, дуже радий, що отсе доля занесла вас до мене. Я сам громадський діяч, і земський і городський, я звив працювати на користь народів. Я отсе саме обмірковую, як організу-

вати поміч біженцям оттут під З. Там є невеличке село серед лісу, де й скупчило ся кілька сот біженців. Їх треба годувати, дітей доглядати та вчити.

— Вчити?—мало не запитала я здивована, але схаменула ся й не виявила здивовання.

— Матері, батьки цілий день на роботі; правда, не всі відразу, по черзі; я їх посилаю окопи рити, а діти тиняють ся по лісі, дичавіють. Треба ж їм опіки, догляду, уваги... От, ви їм се й зможете дати.

— Я власне отсе й їду туди й хочу порадити ся з вами, а також одержати писані інструкції від вас до тої поліцейської влади, яка там є, щоби мені поміч була й не було перешкод.

— Добре, добре, се все буде. Зараз все... А знаєте, для школи я вам і учительку дам, як хочете. І учителька безплатна; її до мене зі штабу направили; вона зі штабу й гроші одержує, а оттак нема їй до чого рук прикласти.

Я мовчу. Розумієть ся, хочеть ся мені сказати, що ми самі потурбуємо ся про вчительку, що „штабних“ учительок, яким за якусь певне „охраницьку“ роботу платять, нам не треба. Але ні! Краще обережно мовчати і слухати все, що ще має сказати сей „громадський діяч“.

— Учителька ся дуже гарна й знає „малорусській язик“, а тут же, знаєте, инакше діти й не розуміють. О, ви знаєте, я, як громадський діяч, йду на зустріч вимогам справедливости й педагогіки: навчання починаєть ся на матерній мові. Далі розумієть ся, треба переходити на „общерусській язик“, язик великого, багатоміліонного народу...

— А скажіть, будь ласка, — питаю я, — се так усюди тут у Галичині, хоч і позачинені школи, а навчання ведеть ся та ще й на рідній мові?

— Бачте, я вам можу сказати тільки про свій повіт. У мене се так. Але кожен повіт у нас дуже індивідуальний. Се залежить од... — він підшукує слова.

— Від норова кожного сатрапа... хочеть ся мені додати.

— Від погляду адміністраторів на свої обовязки перед своєю державою й народом. Я, наприклад, як старий земський та городський діяч, завжди йду на зустріч населенню, хоч би й завойованому. Тут, у себе в місті, я дав змогу виявити ся й громадській ініціативі. Згуртувалось таке товариство з представників усіх націй і з ними я відбуваю наради з приводу ріжних питань місцевого характеру: запомоги хорим, безпритульним; навчання

й таке інше. І знаєте, чудові є люди між ними, енергійні діячі й так щиро люблять нашу Росію. Але є, скажу вам, і інші, такі уперті австрофіли... Добре, що вже їх небагато лишило ся... — раптом зупиняєть ся він і замовкає.

— А де ж вони? — горить мені питання на вустах, але я стримуюсь.

Хвилинку мовчимо.

— Мені пора вже! — встаю я. — Просила б тільки написати інструкцію тому, хто там у нас відає тими біженцями.

— Там пан над їх життям та смертю, — жартівливо каже пан начальник, — стражник Дудка. Вмить зготуємо йому папір.

Виходимо в сад.

Пан начальник іде до канцелярії, прохаючи мене посидіти на лаві й почекати хвилинку. Сидіти мені вже надокучило й я ходжу по стежечках квітника. На ганку великого білого дому сидить та сама дівчинка; вона вже не пише завдання. На руках у неї лялька з блискучими чорними очима; дівчинка одягає на неї шовкову рожеву сукню. Обидві --- й дівчинка й лялька весело всміхають ся й сонцю й квіткам і одна одній.

Від ганку другого, малого будинку, виходить з своєї канцелярії пан начальник з паперами в руці. Біля ганку, навколо будинку, й досі тупить ся в покірливім чеканні юрба обдертих, похмурих людей з торбами в руках.

— Бажаю вам успіху! — стискає мені руку господар, доручивши мені папери.

— А мені чомусь хочеть ся вихопити свою руку в руки сього ввічливого пана начальника, сього „громадського діяча“... — Чомусь хочеть ся, дивлячись на його сіре, невиразне обличчя й хитрі очі, гукнути: „Юда!“.

У тих, ким опікуєть ся „громадський діяч“.

Їдемо з гори в низ, і я захоплена краєвидом, забуваю за пана начальника. Таке принадне, таке мальовниче місто! І багато старовинних будівель. Мої очі зупиняють ся на круглих банях церкви і раптом я пригадую: Я ж маю доручення від одного знайомого до лікаря в З. І ще й пригадуєть ся, як він поясняв, де шукати в місті того лікаря: „проти стародавньої церкви, на якій висить юбилейна дошка пам'яті Т. Шевченка“.

Хоч і поспішаю, а треба заїхати, виконати доручення тай познайомити ся, довідати ся про тутешні справи. Се придасть ся мені.

Ось і ся оригінальна церква, яка давно притягає мою увагу. Ми проїздимо повз неї. Дійсно, тут є й таблиця з написом у пам'ять Шевченка...

— Стійте, стійте тут! — зупиняю я погонича.

Раніше я оглядаю церкву, зокола, розумієть ся, бо двері до середини замкнуті. Потім я питаю ся людей, де тут оселя лікаря Д.

— Тут, тут, прошу пані, показує мені один з перехожих на чепурний, затишний будинок, оточений квітником.

З перших же слів, як тільки я називаю імя свого знайомого, пана Д., мене мало не цілують тут. Лікар, величезних розмірів, добродушний чоловік; його жінка низенька, жвава, енергійна пані; тоненька дочка, з наївними великими очима, зрадли, мов близьку родичку побачили.

— А як же, а як же, ми добре памятаємо пана Д. Приїзд його був такий позиточний для нас, українців. Тут нас так утискали... І ми такі раді бачити паню в себе! Як нас се тішило, коли хто свій приїздить з Росії: свій з рідною українською душею. А то бачили в самого початку окупації тільки самих гнобителів. Перший наш повітовий начальник дуже дбав за свою кипеню й обдер нас усіх. Він арештував усіх підряд за „неблагонадєжність“. потім брав греші, скільки хто міг дати, й увільняв. Встиг коло пятидесяти тисячів скласти, поки його нарешті генерал-губернатор не скинув з посади. Натомість приїхав другий, такий, що вже всіх підряд арештовував і вислав на Сибір. Але й се, видно, не подобало ся вищому начальству. — завадно вже багато було арештів і, очевидно, безпідставних. Отже прислали третього, розумного та хитрого єзуїта. Сей виловляє свою поживу. Відкриває свої обійми громадського діяча, гуманіста, педагога й т. ин. й вловляє ними необачні зголомднілі на громадську роботу люди...

Лікар та його жінка, на переміну вдвох, оповідають мені се все, в той самий час частуючи мене. Як я приїхала, вони кінчали обід і донька кинула ся приносити назад до стола всі страви.

— Ми, прошу пані, також уже всі були під арештом: і я і жінка і донька. І досі дивую ся, яким щасливим випадком ми всі на волі, дома. Бо хоч і вини за нами ніякої не було,

але ж тут годі шукати справедливості! Прошу пані ще риб, о ще, ще! — підсовує мені пан лікар усе, що є на столі.

— Прошу пані не одмовляти ся! — вторує йому жінка, — бо пані давно в дорозі, а ще особливо при довгих балачках пана начальника можна зголодніти.

Я встигла вже в кількох словах оповісти їм і про свою справу і про одвідини начальника.

— Він у нас гарно порядкує, сей начальник. Насамперед його головні порадики — москвофіли... ну, вони йому гарні поради дають. А потім він покликав до діяльності кращі інтелігентські сили і, як тільки вони до якоїсь патріотичної роботи беруть ся, то або висилає їх за вороже відношення до Росії або загрожує.

— Отже я зразу відчула якусь нещирість, — кажу я, — в усіх його гарних словах.

— О, і пані доведеть ся з ним тяжко бороти ся... Ще він може й який донос написати... Бо пані для нас тут хочуть працювати й для населення, а пан начальник усе хоче для Росії...

Хоч і приємна розмова й гостинні господарі, а треба далі рушати. Посидівши з них годинки, я прощаю ся. Обіцяю, розумієть ся, ніколи не минати їх хати, одержую цілу купу побажань, — і одїзжаю.

Просто сею вулицею через кілька хвилин виїздимо в поле.

Не бачу природи навколо, не помічаю шляху. Думи обступили мене, взяли в полон мою душу.

Невеличке культурне містечко зі своїм своєрідним життям опинило ся в руках свавільних сатрапів-завойовників. І нищить ся все: і елементарні права громадян. Їх культура, просвіта, й навіть право на життя в своїй хаті.

Чорні тіни тих біженців, що бажаючи повернути ся до-дому, до своїх спопелітих осель, оточили канцелярію пана начальника, хмарою встають передо мною й болюче питання: „де їм діти ся?“ розриває мені груди. А другою хмарою встають тіни „виселенців“, таких самих зголоднілих, холодних, які міряють шляхи від вязниці до вязниці на довгому просторі — від Галичини до Сибіру.

Де вихід? Де кінець всьому лиху, сій руїні?

Ліс починаєть ся. Зелений, веселий, молодий. Здаєть ся, так гарно в ньому можна сховати ся від усього страшного, що робить ся на світі. Сховати ся, встромити голову між віти зелені й так одпочити! А потім піднявши голову, зустріти тільки небо чисте, ласкаве, чути тільки шамотіння зеленого листя.

Але тепер щось інше чути по лісі. Бах... бах-бах... — починають ся стріли гармат. Так близько. Здаєть ся, наче за лісом стріляють. Ненастанне, уперте „бах, бах-бах“ якийсь час покриває собою все навкруги, усуває всі інші думки й висовує перед очі один малюнок: чорне пекло, де привязані до смертоносних залізних дивоглядів люди палять з них, кидають вогнем у своїх братів. Там божевілля й смерть... там страхіття й розпука...

Вже тихо. Стрільянина спинилась... Але я вже бою ся повірити лісовій тиші. Може ще які несподіванки вона ховає в собі, може се тільки на хвилинку так спокійно, так тихо.

І дійсно — якісь звуки. Тоненький, жалібний писк, ніби десь у лісі від голоду скавчить покинуте цуценя. Ось дужче, дужче... і се тут десь, близенько.

Я зіскакую з візка і йду в гущавину, звідкіль чути вереск. Там притулившись до дерева, хлипають дві дівчинки, обдерті, розпатлані; побачивши мене, вони замовкають і перелякано дивлять ся на мене розширеними, темними, голодними очима.

— Чого ви тут самі? І чого ви плачете? Де ж ваша мама? Де ваша хата? — питаю я.

— Мама пішли... мама завели нас сюди й лишили, щоби ми не просили їсти... А ми хліба хочемо... А хата наша там, за Львовом, далеко... Тут хати не маємо... — крізь сльози відповідають дівчатка.

— У мене, під час подорожі, в візку завжди є трохи хліба. Я витягаю його й даю дітям. Вони хліб майже рвуть у мене з рук і жадібно починають кусати своїми білими гострими зубами.

— Ходім до мами! — кажу я рішуче й іду наперед.

Се вже мабуть починаєть ся оселя біженців. — думаю собі. Чути гомін, галас, сперечки і знов дитячий крик, вереск.

Йдемо вузьким шляхом поміж дві лави лісу. Але ось зелені лави розступають ся, дерева розбігають ся, й ми вже на площі, серед якої два великі будинки стоять один проти другого. За будинками серед дерев ховають ся вози, наповнені людьми; серед дерев же ховають ся й шатра, нап'яті з різного шматя.

На площі переходять постаті, ледве прикриті лихою одежиною: ноги й руки їх мов з темної бронзи. Ось підтикана, вся чорна, прудка молодиця несе відра з водою; за нею, голосячи, біжить вскуйовжене, брудне хлопчєня.

— Мамо, хліба! — реве воно на весь голос.

— Мамо, мамо, а в нас є хліб! — гукають, кинувшись до молодиці дівчатка, що йшли за мною.

Молодиця здивована стає й мовчки оглядає своїх дітей, мене, мій візок, що посувається тихенько. А хлопчενя не мовчить.

— Дай, дай! — простягає воно руку до сестер. Одна сердито гримає й тікає, ховаючи свій скарб. Друга, хвилинку подумавши і подивившись на мене, відломлює невеличкий шматок і соває братові. Потім разом з ним біжить наперед.

— Жінко! — звертаюсь я до сеї молодиці, що оніміла від великого здивовання, се давно тут так живете?

— А вже рік минув, прошу пані.

— Як же зимували тут? Оттак у лісі?

— Та де... дусили ся он у тих двох будинках... та ще в кількох халупах, порозкиданих по лісі. Але то нещастя... стільки хорувало... багато вмерло... Тепер, як тепло, живемо під небом, на свіжому повітрі, але вже, прошу пані, їсти не маємо ніц.

— Є тут у вас може вїт? Я б хотіла з кимсь поговорити...

Який тут вїт... Не маємо, прошу пані, анї ксьондза, анї вїйта, жнемо, як звірі в лісі... І нічого не маємо. Йой, золотенька пані, як би ви знали, яка то біда, як дитя Їсти просить, а не маєш що дати!.. Є у нас старий такий тут, дід Юра, він наймудрійший... Я його до пані закличу... Може пані йому хліба дадуть!..

І побігла, похитуючи відрами й вимахуючи босими ногами.

Я на хвилинку зупиняю ся й обводжу поглядом все навколо мене.

Се, наче циганський табор, сі безпритульні люди під захистом дерев; сі чорні голодні діти; обдерті матері. І ліс тут наче не той, що попередю я бачила; тут він засмучений, зажурено памотять похилі віти. — нема снаги схвати біду людську.

Назустріч мені йде здоровий, пикатий стражник. Певний себе, як справжній господар у сім таборі, він витаєть ся недбало.

— Драстуйте, сестриця! Заінтересувались нашим „городом“, каков тут народ живьот? Вижу з свого апартаменту (він показує на верхній поверх будинку праворуч) — щось приїхало до нас тай думаю: вийду, поговорю. Житьо привольное тут, благодать, а между прочим, сам один, как палець. Скушно, сестрица. Может чайку з дороги? Я распоряжусь...

І він біжить назад у будинок, у свій „апартамент“. Я не встигаю відмовитись від його дивної гостинности та й по що? Краще нехай там собі „розпоряжаєть ся“ і не заважає мені тут. Може й чаю врепті випю, розумієть ся, не в гостях у нього, не в „апартаменті“.

Відна сестринська памітка: досить заявити ся в тій куди-небудь на фронті, щоби перший лінійний комендант або й простий жандарм рішив, що се сестра приїхала для його розваги й зразу заявляє, що йому „скушно“.

Але тут є важнійші справи й про се нема що думати. Хотіло ся б підійти до людей, розпитати, та з чого почати? Про що, власне, розпитувати, коли біда сама за себе говорить, коли не питати треба, а щось зараз робити, а насамперед нагодувати!..

— Прошу пані, — вертаєть ся моя знайома молодиця. Ніц не можна вчинити... дід не йдуть, бо бачили, що пані з жандармом, а то не є наш прихильник...

— Ходім, я хочу сама його, вашого діда, бачити та інших!

Цікаві молодиці з немовлятами на руках, діти всякого віку прилучають ся до нас. Чоловіки — їх кілька, і все старші — тримають ся осторонь, біля возів, під деревами.

Йду слідком за молодницею Настею до ганку будинку, що стоїть ліворуч против того, в якому стражників „апартамент“. Тут сидить сивоголовий дід з жовтим лицем, порізаними зморшками. Коло нього ще інші старші газди.

— Слава Йесу! — витають ся.

— На віки слава... — чую стриману відповідь.

Мовчання.

Я сїдаю й собі на ганок. Посувають ся всі, щоб дати мені місце, й мені чомусь здаєть ся, що вони хочуть далі відсунуть ся від мене.

— „Як же ж тут живете? що робите?“ — рвуть ся з моїх вуст запитання. Але стримуюсь і не кажу сього, бо по що такі питання перед лицем дійсности, яка промовляє сама за себе.

— Тут багато людей живе? — роблю ділове запитання. Мені се потрібно знати, може доведеть ся тут кухню влаштувати.

— Чотириста трицять трое дорослих і сто девятьдесять дітей...

— А було, прошу пані, як сюди прийшли ми, — нас було звиш п'ятьсот, а дітей понад двіста, — чуєть ся чийсь жіночий голос. — То стільки загинуло...

— І отсе містимо ся всі. Як холодно в сих двох кошарах! — показує старший дід на будинки.

— А чому се тут тільки два будинки? — питаю я далі, вдоволена, що не припиняєть ся розмова.

— Се, прошу пані, такий уряд був, де переглядали річи, бо се — кордон. Ось посередині стовп, се границя. І по правий бік австрійський будинок, по лівий — російський.

Я встаю й оглядаю сей чорно-білий стовп; на ньому написи, з одного боку по німецьки, з другого — по російськи.

Коло мене — жінки й діти; питають мене звідкіль я, куди йду. Коли кажу, що я до них приїхала, то сміють ся, не вірять. „Чого ж би до них пані приїхали?“

Мені з ними легше говорити, ніж з чоловіками, та й бачу, що на ганку вже нема місця для мене — може се й навмисне — й я лишаю ся між жінками та дітьми. Вони ведуть мене далі у ліс.

— Там ліпше, прошу пані, не буде бачити він, той жандарм... Але то така лиха людина.

— А що ж так мало видно людей? Чи де по лісі розбрели ся? — питаю.

— А на роботі, прошу пані. Шанці риють. І ми всі ходимо по черзі. Мусимо ходити, женуть нас. Щоб інколи не йти, як бува нездужаєш. — треба срібних дати жандармови. І він багатіє, останнє в нас бере.

Прощу пані. — шепоче друга жінка, оглядаючись на всі боки; він тут собі, як цар живе, знущаєть ся над нами. Що ми ватерпілись... Йой, яка лиха недоля закинула нас у далекий край на терпіння, на знушання!..

Одна по одній жінки, розповідають про своє нещасливе життя, показують своїх дітей, блідих, висхлих, і прохають порятунку.

— Приїду ще раз. — кажу я їм, — і ще інші сестри приїдуть. Хочемо доглядати дітей, годувати їх будемо, все що можна ліпшого зробимо...

„Так, все, що можна кращого“, — повторюю сама собі в душі. — Але, як мало, як страшенно мало можемо ми зробити!

— Може пані хліба трохи дали б нам, як тій Настуні.

Дам, весь віддам, як одїздитиму. А зараз піду назад, мені треба зі стражником говорити. Кудою тут вертати ся?

— От тут, прошу пані, ліворуч, на стежку, і все просто, просто. Вони не пішли зо мною, певне, щоб стражник не побачив.

Ось і він, червонопикий, самозадоволений, чекає біля дверей австрійської казарми, в якій він мешкає; всміхаєть ся до мене й питає:

Що, сестрица, наговорились з от тим народом? Охота вам... От лучче пайдьом, чайком вас попоштую...

— Спасибі! — лагідно кажу я. — Я може й справді випю. Але ось ранійше прочитайте, що вам тут начальник пише...

Стражник бере папери й напружено вчитуючись, повторяє окремі слова: „оказувать содѣйствіе к устройству яслей, столовой и т. п., предоставитъ помѣщеніе“.

— Настет этого послѣдняго у час затруднительно... какія та-кія помѣщенія у нас... Сами видить ізволили.

Тон його стриманий, поштивий, зовсім не той, що з початку був. Прочитавши папери від начальника, він наче тут почуває його присутність і відразу міняєть ся.

— Ну, ми поки тепло, влаштуємо ся й під небом, а далі побачимо. Ось я приїду, або пришлю кого-небудь від себе тут розпочинати нашу справу і, розумієть ся, й ви нам допоможете...

— Слушаю! — похмуро відповідає стражник.

— Може й у вас знайдесть ся зайва кімната, то дасте нам... у вас же там — апартамент...

— Слушаю! — ще раз одповідає він незадоволено й прощаючись, прикладає руку до шапки.

Я йду до свого візка; з кущів вибігають молодиці й кидають ся до мене.

— Хліба, прошу пані, хліба!.. Пані не забули за нас?

— Ні, не забула... Ось, беріть все! — я витягаю свою торбу, дістаю весь хліб і починаю ділити. Але його так мало, а простягнених рук так багато!..

Раптом по лісі лунає якийсь гомін. Цілий хор невидимих голосів наповнює ліс якимись дивними акордами. Ось вони ритмічно й урочисто, все гучнійше, розлягають ся й зворушливо летять у гору. В сих акордах чуєть ся ніби подяка й благання, хвала й ридання.

— Се молитва вечірня! Се вже всі з робіт повернули ся... — шепочуть жінки й поспішають туди, звідкіль звуки несуть ся.

Молитва!..

Люди, що втратили дах над головою, господарство, весь свій добробут, люди, що тиняють ся в лісі, ховаючись між деревами, обдерті, знищені, зруйновані, — перед наступленням ночі звертають ся до Творця світа й співають хвалу йому, що дав їм отсе життя...

І дома — лихо!

Їдучи назад через З, зупиняю ся на годинку у лікаря Д., але тут довело ся й заночувати, бо було вже пізно й гостинні господарі не випустили мене, — небезпечно казали пізно вертати.

Другого дня рано я полагоджую деякі справи: телеграфую в Комітет, щоби вислали ще людей для праці, та, як мога більше харчів; розшукую хлібопекарню нашого Комітету: умовляю ся, щоби вона постачала хліб для тої нашої інституції, що має бути в З—ських лісах, і вертаю до дому, до Б—ки.

Так, дійсно, почуваеть ся, наче „до-дому“ вертаеш ся. Там уже все налагоджено: захоронка живе правильним життям. Гра з запалом хазяйнує й дає рад усьому, на скільки її метушлива праця дозволяє їй собі рад давати. Учителька, панна Галина, сирота, дечка померлого вчителя в однім із сусідніх сел, дуже зміло й любляче навчає дітей. А діти... Іх почали присилати на день батьки й почали з близьких місцевостей привозити сиріт. Новолі населення переставало бояти ся нас, як невідомих ворожих чужинців, і кликало вже нас „наші сестри“.

Так було передвчора, перед моім виїздом. І коли вчора ранком, як ще захоронка спала, я виїздила з села й люди, що повиходили вже на роботу, — одні били камінь, інші жали, — привітно зустрічали мене, бажаючи швидше повернути ся, мені спокійно й легко було на душі, і здавало ся, що навкруги панував особливий спокій і затишок.

І до свого спокою, до свого затишку хотіло ся тепер, як мога швидше, повернути ся після того всього, що довело ся бачити й пережити за вчорашній день.

Полуднєве сонце гарячим подихом заливає лани; золотом блищать налитий буйний колос. Пробігає освіжуючий вітерець і хвилює море колосків. Вони схилиють ся один до одного й ніби шепчуть: „так, пора вже, пора!“

І дійсно, пора вже жати їх, пора вязати в снопи!

Але чому не видно людей на ланах? Де руки женців? Чим вони заняті? І біля шосе, де камінь б'ють, теж нема нікого; тільки кули каміня біліють собі нерухомо. Де ж люди?

— Та се, прошу пані, ніби й не наша Б—ка. Лани ніби не наші, але десть людей не видно, — повертаєть ся до мене здивований погонич. Тут же ж повинні бути наші люди на роботі.

— Ото й я дивую ся, — кажу я йому. — Що се таке трапило ся?

В селі теж людей не видно, ні на вулицях, ні на подвірях. Де-не-де самі діти біля хати. Он кілька постатей чорніє коло церкви. Там коло захоронки бачу цілий гурт.

Не йду до свого помешкання у священника, а зупиняю ся біля захоронки...

Іра бліда з почервонілими очима кидаєть ся до мене. Гурт людей, що зібрав ся біля захоронки — підлітки та старі жінки — зустрічає мене мовчанням. Тільки діти, зібрані в захоронці, але щось їх дуже мало, голосно гукають: „добридень, пані“!.. „наші пані вернули ся“!..

— Пані Оксано! — тягне мене Іра в свою хату. — Ой, яке нещастя! Ой, яка біда! Усіх, усіх від сімнацяти років забирають на примусові роботи до шанців.. поженуть їх кудись далеко.. А тепер забрали до повіту.. Приїздили жандарми, козаки, нагаями зігнали всіх і повели до С. Як тільки ви поїхали, то зараз все стало ся! Страхіття таке.. позабিরали всіх із поля. Де-хто втік, ховають ся між житами та в гаю. Отсе кажуть вночі багато козаків приїде шукати втікачів.. Майже всі жінки пішли до міста відвідати чоловіків, братів.. а дітей або позабировали з собою, або покидали коло хати. А тут де-хто вас чекає, щоби ви допомогли.

Щоб я допомогла? Що ж я тут можу зробити?

— Оттут де-хто з жінок повернув ся з міста; кажуть, у в'язниці там усіх позаганяли, позамикали й їсти не дають.. може б ви поїхали до начальника повіту..

— І що ж би я сказала йому? Вчила б пана графа, як йому правити в своїм повіті? Ех, Іро, Іро, нічого тут мої слова не поможуть, безсилі ми тут що-небудь зробить..

— Прошу пані, — входять і стають на порозі дві старі жінки. — Може пані взяли би до захоронки наших хлопців і дали б їм їдимацію. Тоді б їх увільнили від шанців.

— Як то ваших хлопців? Та вони ж за великі для захоронки!.. Ми тільки дітей приймаємо..

— Та ні, прошу пані, вони могли б бути в обовязку при захоронці: чи за сторожа, чи при конях, — пані ж матимуть коні! Їх би тоді не брали до шанців..

Я вже розумію. Добре, що можна, все зроблю.

Сидимо з Ірою якийсь час задумані, мовчазні, сумні.

Потім я розповідаю Ірі про З., про оселі в лісі, про циганський табір.

— Поїдете, Іро, туди на роботу? — питаю.

— Ой, пані Оксано, — збентежено відповідає Іра, — я вже не знаю, чи я що вдію там, чи взагалі ми зможемо що допомогти. Від усього того, що тут творить ся, й від того, що ви розповідаєте, опускають ся руки. Тай хіба я, така як є, недосвідна й весолідна, зумію там працювати? Туди б Гамшу Петрівну та Катрю..

Правда, Іра мені гарну думку подала. Отже нових співробітниць, що надішлють нам з Комітету можна посадити на шліком налажену, спокійну працю, на місце Ганни Петрівни та Катрі, а їх, сих випробованих робітниць, прохати зайняти ся втілками в лісі та їх дітьми. І я поїду туди з ними, допоможу в перших кроках...

— Добре, пані Оксано? Я тут зостану ся? — дивить ся Іра на мене. І такі сумні її очі, й вся вона така тиха, задумана. ~~Також~~ я ще не бачила її...

— Звичайно, Іро, залишайтеся тут!..

— Вам істи б треба дати, пані Оксано, а я й зовсім забула за се.

Істи? Хіба мені хочеть ся істи? Правда, я їла дуже рано, а уже скоро вечір. Певне, мене чекають і у священника на вечерю, але чомусь мені зовсім не хочеть ся йти туди зараз.

— А як би ви бачили, пані Оксано, — каже раптом Іра, — який похмурий, як чорна хмара, ходить Михась, і клене війну, наше військо, усіх, усіх. А о. Роман зітхає все та з жінками розмовляє, що шукають у нього поради.

Так, так... отож мені й тяжко йти туди... Якесь таке почуття ніби ми, ніби я, винуваті в сім, що стало ся.. бо й ми з Росії й ті, що се робили, теж з Росії.. й ніби між нами єсть якийсь зв'язок.. Хоч його нема, того зв'язку, нема й не може бути!

Іра примушує мене пити чай, істи яечницю й весь час сурбовано питає: „Що з вами, пані Оксано? У вас такий змучений вигляд! Може ви слабі, то лягайте в мене!“

Дійсно, не добре почуваю себе. Голова болить, груди стискає, й я вже ледве можу говорити від знервовання й від втоми. Але я піду до себе, в мою маленьку кімнатку у священника. Я мушу побути сама.

Іра провозжає мене. На подвір'ю у священника я не зустрічаю нікого. І ніби якесь полекшення від сього почуваю. Швидше ж до себе, де між чотирма стінами може зустрінуть мене спокій та затишок, яких так бажало ся, як повертала ся я сьогодні до дому, в Б-ку! Або хоч знайду тут саму тишу й забуття!

Небо ясне та чисте й сонце — привітне, але відчуваєть ся, ніби чорна хмара заступила світ, ніби от-от здійметь ся буря, грім вдарить, вітер немилосердно засвище й скоїть ся щось страшне.

Встала я раненько й ходжу по подвір'ю. Любила і в попередні дні ранками ходити туди, позираючи на горби, вкриті ла-

нами. Ранійше лани хвилювалися зелені, незаймані; потім серед їх волота з'являлися люди й ніби стежку робили на золотім морі, цілий день збираючи хліб, а купи снопів коло них росли й росли. Та тепер порожньо й сумно на ланах і сиротами лежать повязані снопи. Гляну на лани, гляну на село, й здається все життя навкруги припинилося й чекає, що ще має далі настати.

— Добридень, пані, як ся маєте? — чую біля себе голос о. Романа.

— Добридень! Дякую. А як ви?

Але що питати? Він змарнів, почорніло обличчя, суворійша стала лінія кодо вуст.

— Та що нам? Все зле ведеться. От пані, певне, чули наші новини, сумні новини. Ну й що буде? Що? Хліб гине на полі, а жінці гинуть у в'язницях. І нині вночі козаки вишукували всіх, хто втік.

— А де вийт? Де той стражник? Я пішлю по них... Може розяснять що.

— Нема їх, прошу пані, вони там, у місті. Війта викликано, жандарма теж. Та й що з них тут? І так все відомо: беруть людей до шанців, тай край! Але то таке насильство... До побачення! Піду до церкви, там чекають на мене ті, що ще лишилися...

Так, насильство!... І так мені тяжко, що під впливом його міняється відношення до нас цих людей, що кілька днів тому за рідних нас мали. Он Михайло, я бачу весь час ходить самотньо в садку й не хоче підійти до мене, привитати ся, порозмовляти як колись се робив. Так наче має мене за ворога.

Підхожу сама до нього.

— Добридень, Михасю!

— Добридень, пані! — стримано витається він, не дивлячись на мене. — Як пані вело ся під час подорожі?

— Та що ж, Михасю, — схвильовано кажу, — і там таке саме лихо, як тут, а може ще гірше.

І я розповідаю, що бачила.

Мої слова, мое хвилювання зворушують юнака, його стриманість зникає й він вигукує з запалом:

— Доки буде се знуцання тревати? Я вже не годен терпіти! Я мушу щось учинити! Так же не можна жити, пані!... Я мушу десь піти, бороти ся...

— Михасю, ви повинні тут лишати ся, коло свого батька... Що ви тепер виборете?

— Я повинен бути з батьком? А як може мене, все одно, заберуть од нього? Беруть до панців усіх од сімнацяти літ, а мені незабаром сімнацять!

— Так? — абентежено дивлюся я на Михася й обое замовкаємо й не дивимося на себе. Тяжко так, що не знаходимо слів.

— Татко пішли з людьми поговорити, — по довгим мовчанні озивається Михась. — Люди все думають, що тато щось втішого скажуть, поради якоїсь чекають... І що вони кому завиявили, сі бідні люди?

Михась блідий, схвилюваний відходить у садок і по стежці знову починає маячити його зажурена постать. Я, поблукавши ще трохи на подвірю, йду до своєї хати й беруся до роботи: в мене ж сила канцелярської роботи, рахунки то-що. А я вже з досвіду знаю, що найкращий порадник у лиху годину — це робота.

Вони вертають ся!

Радісно й голосно залунали слідуєчого ранку сі слова коломого відчиненого вікна.

„Вони вертають ся!“... Михась веселий, усміхнений з'являється ся переді мною.

— Всіх, прошу пані, увільнено. Принаймні хоч хліб не загине!..

І Михась йде до брами, бадьорий, оживлений.

Який тягар впав мені з душі!.. Добре, хоч сей впав! Бо ще маю инший. Все стоїть мені перед очима отой циганський табір в З — кому лісі й одна думка обхопила мою істоту: швидше хоч що - небудь зробити для тих людей, тих дітей!

Вчора над вечір приїхали до мене дві співробітниці, прислані Комітетом, і зараз же за мою порадою вечірнім поїздом поїхали в те село, де Ганна Петрівна та Катря, щоби заступити їх в захоронці. А сих двох, матери й дочки, чекаю я нетерпляче; разом з ними поїду в З — ський ліс. Уже післала в склад у П. по сало, масло, крупу та инше.

„Вони вертають ся!“... Значить оживає село, оживає й наша захоронка.

Треба піти подивити ся, як там справа й як Іра. Треба гаразд все обдивити ся, бо вже ж мабуть не швидко мені тут бути; очевидно, доведеть ся надовго віддати ся запровадженню заперемоги в лісі.

— Пані Оксано! — чую голос Іри. — Можна до вас?

Поки я збрала ся до неї, вона вже сама тут.

— Нарешті у нас стало краще! Діти сходять ся й всі веселі. А то сих кілька день було всього тих семеро сиріт, що живуть у нас. Отсе я прийшла за вами, щоби подивили ся на нашу науку. Панна Галина нарікає, що ви й досі не чули, як вона вчить... Я нарікаю, що ви ще господарювання мого до ладу не бачили.

— Зараз, Іро, зараз. Вберу ся в плащ ревізора й піду контролювати вас усіх.

— Що се так Михась страшенно поспішає? — дивить ся Іра у вікно. — Може знов які новини?

Михась уже перед нами.

— Хтось до пані приїхав і йде сюди... Якись дві пані, — каже він хапаючись. — Добридень, панно Іро! — вклоняєть ся він Ірі.

— Якись дві пані? — перепитую я. — Але ось і вони, побачимо.

Од брами наближають ся до нас дві сестри, поперед них дівчинка з нашої захоронки; очевидно, вказує їм шлях до нас. Вдивляюсь: так, се вони, наші любі, мати й дочка, Ганна Петрівна й Катря.

Ми з Ірою висовуємо ся з вікна.

— Сюди, сюди! — гукаємо ми їм. — Микола відходить на бік, дівчинка зникає.

Іра кидаєть ся крізь двері назустріч гостям і поривчасте підує їх.

— Ну й скучила ся за вами!

— А ви, Іро, споважніли, змінила ся...

— Се так на власнім господарстві, — додаю я, — від клопотів.

— Прошу сідати, спочити в мене в хаті! — запрошую я гостей. — А потім треба багато справ обговорити.

— Не знаю з чого починати, — зітхає Іра. — Стільки справ!

— І на що се ви нас з місця зірвали? — з легким докором звертаєть ся до мене Ганна Петрівна. — Там так справу вже налагодили...

— Ну, то як добре налагодили, то значить і недосвідні люди зможуть її вести далі. А вам треба нову справу починати. І вже доведеть ся нам швидко й до діла брати ся; мабуть, завтра й поїдемо...

— А ви знаєте, — витягає Катря газету з торбинки, — що пишуть про нашу діяльність? Пишуть у газеті, що в Галичині вже цілком закінчено справу з допомогою дітям, перелічують ся захоронки, й додаєть ся, що „сими днями дитячий отряд переносить свою діяльність у Буковину“...

— А ми про се не знаємо нічого! — цокоче Іра.

— Мабуть знатимем незабаром, певне й нам десь післано телеграму... — кажу я. — Тільки не можна ж так швидко... Се ж не прогулька на автомобілі. Сьогодні в Галичині, завтра в Буковині...

— Пропоную, — схоплюєть ся Іра, — ходім всі до мене в захоронку, там же я приготую вам місце для спочинку! — звертаєть ся вона до гостей. — Ви ж потомлені. А Одарка де? — раптом згадує вона свою землячку.

— З нами приїхала. Без нас не хотіла лишати ся. Там, в захоронці вашій сидить.

— Се добре, — кажу, — вона нам у великій пригоді стане.

Ми виходимо. На подвірю до нас прилучаєть ся Михайло, якого ми знайомимо з ново-прибувшими й запрошуємо йти з нами.

З подвіря видно, як на ланах ворущають ся люди, як жваво посуваєть ся у них робота. Ожило село й все навкруги наче повеселійшало. Хмари на хвильку розсунулись і зараз саме гаряче сонце сяє в небі.

Біля дітей.

„Сві-та-е, край не-ба па-ла-е;

Со-ло-вей-ко в тем-нім га-лі сон-це зу-стрі-чає“ —

доносить ся до нас крізь відчинені вікна захоронки хор дитячих голосів.

Ми зупиняємось і прислухаємо ся.

„... Ти-хе-сень-ко ві-тер ві-е... сте-пи, ла-ни мрі-ють“...

— Се наймолодша група панни Галини. Всі діти здебільшого вміли колись читати та позабували. А тепер за кілька день пригадали забуте й отсе вже, чуєте, як гарно хором читають. — шепоче Іра.

Дві великі класи, прибрані зеленою, квітками, малюнками. Дві спальні для сиріт, що тут живуть, одна для хлопців, друга для дівчат, ченурні веселі кімнати з білими ліжками; їдальня з довгими столами, на яких лежать дерев'яні ложки та бляшані тарілки... Якого ж ще помешкання можна жадати в невеличкому селі?!

Дзвінок. Діти шумливо збігають ся, але побачивши стільки чужих людей, враз притихають. Вони займають свої місця на лавках і тоді всі гуртом витають нас.

— Слава Йсусу!

— На віки слава! — відповідаємо ми всі разом і виходимо, **щоби** під час лекції не бентежити дітей своєю присутністю.

— Ми почуємо з садку все, все, — заспокоюємо вчительку, якій дуже хочеть ся, щоби ми лишили ся на лекції.

— Ви до мене зайдіть на хвильку! — благає Іра. — У мене зараз з меншими ручні роботи: хто малює, хто шие, гаптує...

— Зайдемо, Іро, зайдемо!

І всі ми четверо: Ганна Петрівна, Катря, Михась і я виходимо в садок. Михась відділяється від нас: то ходить задумано стежкою, то зупиняється під вікнами, прислухається до лекції. А ми, троє сідаємо під деревом.

— Ну, Оксано Михайлівно, — каже до мене Ганна Петрівна, — тепер ваша душа може бути задовольнена. Наші мрії сповняються. Справа хоч помалу, хоч з великими труднощами, посувається наперед.

— Так, тільки, як би можна було вести її, сю справу в далеко ширших розмірах, — відповідаю я. — Ось тут, з сусідніх сел приходять люди, благають і у них закласти школу. І здебільшого їм потрібна тільки школа, а саму школу, без захоронки, ми не маємо права закладати.

— Ну там, в наших місцях, потрібна й захоронка й школа, взагалі, ріжного рода поміч, — оповідає Ганна Петрівна, — там країна більше знищена...

— Слухайте, слухайте! — перериває нам Катря. — Ось діти декляють... Се вже старші діти:

Наша славна Україна,
Наше щастя і наш рай!
Чи на світі є країна
Ще миліша за наш край?
І в щасливі й злі години
Ми для неї живемо
На Україні й для України
Будем жить і помremo.

Дзвінкий дівочий голос бадьоро й впевнено лунає в повітрі. Ми замовкаємо й прислухаємо ся. Мені так радісно стає

на душі: се ж наслідки нашої праці в сих важких, неможливих для культурного розвитку, умовах життя фронту. Мої товаришки теж слухають у захопленню, а Михайло так і завмер біля вікна; його обхопило якесь сильне почуття, якісь спомини, — може він згадав про свою школу, без якої вже два роки живе; може радіючи за своє село, разом з тим зажурился над своєю долею.

Дівчинка скінчила й ми вже йдемо в трьох у хату подивитися на малих дітей, які працюють з Ірою. А Михась лишається біля вікон, притулившись до дерева; він не помічає, що ми виходимо, не помічає нічого навкруги; він весь поринув у себе і в свої думки.

В невеличкій хаті в центрі — Іра на лаві. Коло неї гуртують ся діти, хто на лаві поруч, хто на ослінчиках біля її ніг. Шують, малюють, щось крають з паперу.

„Прошу пані, подивіть ся, що у мене!.. Покажіть мені, як далі шити!.. Прошу нитку затягти!.. Мені ще паперу!!! — горнуть ся до Іри діти; маленькі ручки сіпають її. А вона сидить така поважна, така солідна і всіх по черзі задовольняє. Ми обходимо дітей, дивимо ся на їх роботи, які вони показують нам неслімово. Пробуємо розмовити ся з ними, але вони відповідають тільки мені, — до мене вже добре звикли.

Дзвінок. Діти складають роботи, ховають їх у скриньку й тісним колом обступають Іру. Вона тепер, після дзвінка, вже не вчителька: вона весела, жвава дівчинка. Хапає дітей за руки й весело гукає: В садок, в садок! Хто швидше? Всі, всі зо мною! На сонце, на повітря, на зелену траву!..

І веселий гурт уже в садку, на зеленій траві. Тут ігри, сміхи, дитячий сміх...

Останній день у Б-ці.

Хоч як я поспішала ся до нової роботи, довело ся ще три дні просидіти тут в Б-ці. Треба було відділити де-що з того майна, що тут було, для нової нашої захоронки, треба було де-що привезти і з складу, з П-а. А безконечні інструкції Ірі, поради, як їй тут далі бути, та ще, як нові захоронки-школи утворювати в сусідніх селах. Бо приходили селяни з близьких сел і хотіли, щоб і в них таку школу було заведено. І я викликала з Комітету таку помічницю для Іри, яка б її заступала в сільській захоронці, в той час, як Іра поїде в сусіднє село відкривати нову захоронку.

— А чи ж я зумію? Чи я зможу це зробити? — збентежено казала Іра. — Та й до начальника за новим дозволом не поїду ж... Він зі мною й говорить не захоче, та й я не вмію з ним розмовляти.

Глянула я на тоненьку дитячу постать, на маленьку головку з двома товстими косами й кажу Ірі:

— Добре, я сама поїду отсе до пана графа й добуду якийсь спільний дозвіл на захоронки в сій околиці.

І се відняло в мене цілий день.

Нарешті вже все готове. Потрібні речі снаковано, списки їх пописувано (в сій роботі дуже багато допомогали нам Ганна Петрівна з Катрею, що мали тут і свою спеціальну роботу, — приймали пацієнтів, здебільшого пацієток, які цілий день товпили ся біля них).

Ще тільки попрощати ся з тими, хто нас тут перший привітав, хто після короткого вагання допоміг нам на перших кроках. — з о. Романом та його сином. Се був незабутній, тихий, зворушливий вечір. Співала Іра своїх пісень, приграючи на старинній фісгармонії; співав своїх пісень Михась; нарешті всі в трьох з Катрею співали те, що всі знали.

Ми з Ганною Петрівною та о. Романом сиділи в сусідній хаті-ігальні й то слухали співи молоді, то проводили свою розмову. Власне о. Роман змальовував перед нами вічно нові й вічно свіжі страпні сцени з місцевого життя під російською окупацією. Арешти, заслання, знуцання москалів, козаків... грабунки, убійства... Про се можна розповідати цілий вечір і не скінчити, — так багато того всього... Про се можна раз один послухати — і не забути ніколи...

Ми мовчки слухаємо о. Романа, уважно дивлячись на його оворе, бліде, так глибоко порізане зморшками обличчя, на сумні його очі.

„Не пора, не пора, не пора,
Москалеві, ляхові служить.
Довершилась Україні кривда стара,
Нам пора для України жить“ —

раптом чуємо ми хор трьох молодих голосів з сусідньої хати.

Замовкає о. Роман і всі ми кілька хвилин слухаємо спів.

Так, нам пора для України жить, — задумано повторяє о. Роман слова пісні, — ой, давно вже пора, давно! І нам треба разом працювати, у купі добиватись своєї долі — і вам і нам. І як ви тепер нас, під сю тяжку хвилю потішили тим, що при-

їздите до нас і тут працюєте для нас, так нам радісно бачити тепер у себе сю школу... і сумуємо, що пані вже їдуть від нас, кидають нас. Сподіваємось, що пані ще колись навідають ся до нас. Правда, Михасю, будемо сподівати ся такого свята?

Михась, Іра й Катря вже в дверях. Марта, прилаштувавши вечерю, покликала їх в їдальню.

— Завжди чекатимемо паню, — вклоняєть ся Михась.

Після вечері батько й син провозають нас до захоронки. Я теж йду туди ночувати, щоб встати завтра раненько разом з усіма, і річи мої всі там уже.

— Добраніч, до побачення й щасливого успіху в ділах пані! — остаточно вітає священник.

— До побачення!.. — шепоче Михась і я почував поділунок на своїй руді.

— До побачення, в кращих щасливійших умовинах! — одмовідаю тихо, а груди мені стискає біль розлуки з сими наче рідними людьми, перед якими стелеть ся ще хто зна який довгий ряд важких, хмарних днів.

Не спить ся, як звичайно перед відїздом, коли чекає тебе завтра день, повний клопоту й якихсь нових вражінь.

„Щасливого успіху в ділах пані“, — вчуваєть ся мені се побажання о. Романа. О, як тяжко і в дальшій роботі мати сей щасливий успіх!.. Які важкі камні перешкод лежать на вьому шляху, який завтра постелеть ся перед нами!

Там серед лісу, під небом лаштувати захоронку... нести людям, які все втратили, починаючи від даху над своєю головою і кінчаючи останньою одежиною; людям, що потребують людського притулку для себе і нормального людського, а не звірячого — як зараз — життя, сим людям нести тільки шматок хліба та книжечку, та ще окрім хліба хіба добре слово. Треба сил, щоби се робити, щоби день-у-день жити там і бачити, що твоя поміч — се краєлина в морі горя. Сил треба й на те, щоби бороти ся з сям хитрим „громадським діячем“, повітовим начальником, від якого на кожному кроці треба чекати провокації.

„Треба бути мудрим, як змії, і кротким, як голуб“, — пригадали ся мені з особливою силою прощальні слова організатора всеї нашої справи перед нашим відїздом на фронт. О, так, тут мудрости й мудрости треба!..

І ще треба душевної сили й рішучості, бо тут — боротьба, війна з „освободителями“ країни, війна за життя і спокій населення.

Вибрали ся раннім ранком, а одїздимо пізним.

Довге прощання.

Діти плачуть, не пускають мене. Іра не встигла ще про все попитати в мене, як їй в тім чи іншій випадку поводитись. Та про все не розпитаеш: трудно передбачити кожний свій крок у будуччині і я раджу тільки Ірі бути розважною в своїй дальшій діяльності.

Ганна Петрівна й Катря, впакувавши на підводу всі річи, вже зовсім готові й досить нетерпляче чекають мене.

— Але ж, як ви їхали з своєї захоронки, то певне теж довго прощали ся? — кажу я.

— Еге, ми мабуть цілий день прощали ся тай плакали там так діти, що не можна було одірвати ся від них, — відповідає Катря.

Нарешті ми вже на повозці. І малеча теж коло нас... „Ми ще трохи проїдемо ся з панею“.

— А ми трошки пройдемо ся за вами, — каже Іра, біля якої решта дітей згуртовало ся. — А тоді повернемо ся й до науки.

— Пані Оксано, ви ще приїдете звітля до нас? Ми вас чекатимем! — гукає Іра навздогін, як ми висадили малечу й рушили далі.

— Чекатимем! — підхоплюють діти.

— Але ж ми вже, власне я, повинні б бути в Буковині, такий наказ з Комітету! — гукаю я їй у відповідь. — Та може на пару день заїду.

— Хіба можна всюди встигнути враз? — зігхає Ганна Петрівна.

— Се можна встигнути тільки в автомобільній фантазії наших уповноважених з Комітету, які розсилають відповідні телеграми, — жартує Катря.

Вже довга вулиця скінчила ся, вже виїздимо з села.

Я мовчки прощаю ся з останніми хатинами Б—ки.

І біла зворушлива постать св. Діви з простягненими для благословення руками, лагідно всміхаючись, прощаєть ся зо мною.

Прощаєть ся й ніби обіцє, лагідна й добра, опікувати ся селом, берегти в ньому спокій та тиху радість.

А ся радість стелєть ся навкруги від сонця золотого, від блакитного неба, від що-їно повязаних сноїв жита, серед яких

скавалюють рухають ся люди. Ся радість веть ся перед нами вузьким шляхом між ланами... Радість літнього, гарячого, променистого дня.

Але спокій?

На хвильку й він з нами. Бо хіба тут війна? Під сим прозором - чистим небом, при сьому засліплюючому золотому сонцю? Хіба тут війна — зеред сих тихих, поринутих у мрії, ланів?

Тут тільки сама тиха радість та спокій... Треба тільки зміти зберегти їх... І мабуть людям самим треба навчити ся зберігати їх, сі свої скарби.

Тоді певне легше буде й св. Діві охороняти простори, гаї, лани й села від усього лихого.

А зараз... Отсе знову здалека несеть ся разом з тихеньким вітром нам назустріч се знайоме, грізне:

— Гур... гур - гур... гур... гур - гур...

МОРИС МЕТЕРЛІНК.

З п'ятнадцяти пісень.

XIII.

Я трицять літ шукала, сестри, —

Де б він подітись міг?

Я трицять літ шукала, сестри,

І не знайшла доріг.

Я трицять літ ходила, сестри,

Мені пил ноги вкрив —

Його ніде не має, сестри,

А він, де я. ходив.

Прийшла смутна година, сестри.

Роззутись мушу я...

Вмірає тихий вечір, сестри.

В жалю́ душа моя.

Шістнацять літ вам, любі сестри,

Візьміть кия́ мого

І йдіть у світ далекий, сестри,

Шукати знов його.